

Iranian Sociologist's Reception of Emile Durkheim Through Translations and Adapted Works (from the 50s to 80s)

Seyed Mehdi Etemadifard¹ | Arefeh Nili Ahmadabadi²

1. Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: etemady@ut.ac.ir
2. Corresponding Author. Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: arefeh.nili71@ut.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 2024/07/11 Received in revised form: 2025/10/12 Accepted: 2026/07/13 Published online 2026/05/30 Keywords: Emile Durkheim, Georges Gurvitch, fait social total, Talcott Parsons, structural functionalism, social order	Studying Iranian sociologist's reception of classical sociologists is one of the most important issues in understanding the state of sociology in Iran. Considering the formation of academic sociology in the 1950s and the influence of French sociology centered on Durkheim among Iranian sociologists, as the most important theoretical tradition, it is important to explore Iranian sociologists's reception of Durkheim. Translations and adapted works have played a key role as a pathway for the introduction of sociological thought and specially durkheim's sociology. Therefore, examining different receptions of Durkheim's sociology through translated and adapted books can lead to an undrestanding of the initial engagements with Durkheim's ideas. There are various receptions of Durkheim's sociology in the world and, due to passive encounter of iranain sociologists with sociological thought in general, Durkheimian sociology has evolved passively and under the influence of major Durkheimian receptions. By using the methodology of reception history with a systematic approach and research techniques such as reception-based qualitative and quantitative content analysis, comparative thematic analysis, and document analysis, this research distinguishes two major receptions of Durkheim: French reception centered on the problematic of "fait social total" and Anglo-American reception of Durkheim centered on the problematic of "social order" in Parson's structural functionalism. It discusses the Iranian academic sociologist's engagement with Durkheimian thought in translated and adapted texts from the 1950s to 1980s.
Cite this article: Etemadifard, S.M., & Nili Ahmadabadi, A. (2026). Iranian Sociologist's Reception of Emile Durkheim Through.... <i>Sociological Review (Social Science Letter)</i>, 33 (1), 193-229 . https://doi.org/10.22059/jsr.2025.379227.1984	
 © Author(s) retain the copyright. Publisher: University of Tehran Press. DOI: https://doi.org/10.22059/jsr.2025.379227.1984	

خوانش جامعه‌شناسان ایرانی از امیل دورکیم در قالب ترجمه و تألیف (از دهه ۳۰ تا ۶۰)

سیدمهدی اعتمادی فرد^۱ | عارفه نیلی احمدآبادی^۲✉

۱. گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، پست الکترونیکی: etemady@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، پست الکترونیکی: arefeh.nili71@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱/۲۵ کلیدواژه‌ها: امیل دورکیم، ژرژ گوروچ، امر اجتماعی تام، تالکوت پارسونز، کارکردگرایی ساختی، نظم اجتماعی.	بررسی نحوه مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با متفکران کلاسیک، از مهم‌ترین مسائل در شناخت وضعیت علم جامعه‌شناسی در ایران است. با توجه به شکل‌گیری جامعه‌شناسی آکادمیک در دهه ۳۰ و توجه جامعه‌شناسان ایرانی به جامعه‌شناسی فرانسوی، با محوریت اندیشه دورکیم به‌عنوان مهم‌ترین سنت نظری، پرداختن به نحوه مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با دورکیم اهمیت می‌یابد. ترجمه و تألیف به‌عنوان معبری برای ورود اندیشه جامعه‌شناختی و به‌طور خاص جامعه‌شناسی دورکیم، در این فرایند نقش مهمی ایفا کرده‌اند. از این رو، پرداختن به جامعه‌شناسی دورکیم در قالب کتاب‌های ترجمه و تألیف‌شده می‌تواند به شناخت نخستین مواجهه‌ها با اندیشه دورکیم در ایران منجر شود. خوانش‌های مختلفی از اندیشه دورکیم در جهان صورت گرفته و جامعه‌شناسی دورکیم در ایران نیز، متأثر از فضای این خوانش‌ها، به‌صورت منفعلانه دستخوش تغییر و تحول شده است. در این پژوهش، با استفاده از روش تاریخ خوانش، با رویکرد نظام‌مند و بهره‌گیری از تکنیک‌های تحلیل محتوای کمی، تحلیل محتوای کیفی خوانش‌محور، تحلیل تماتیک مقایسه‌ای و تحلیل اسنادی، دو خوانش فرانسوی با محوریت پروبلماتیک «امر اجتماعی تام» در اندیشه گوروچ و خوانش آمریکایی با محوریت پروبلماتیک «نظم اجتماعی» در کارکردگرایی ساختی پارسونز بررسی شده است. همچنین، نحوه مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با اندیشه دورکیم و سیر تحول آن در متون ترجمه‌شده و تألیفی طی دهه‌های ۳۰ تا ۶۰ مورد بررسی قرار گرفته است.

استناد: اعتمادی فرد، سیدمهدی؛ و نیلی احمدآبادی، عارفه (۱۴۰۵). خوانش جامعه‌شناسان ایرانی از امیل دورکیم در قالب ترجمه و تألیف... مطالعات جامعه‌شناختی (نامه علوم اجتماعی سابق)، ۳۳ (۱)، ۱۹۳-۲۲۹.

<https://doi.org/10.22059/jsr.2025.379227.1984>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

بیان مسئله

با ورود علم جامعه‌شناسی به ایران، مطالعه علمی امر اجتماعی در جامعه ایرانی مورد توجه قرار گرفت. به تعبیر دکتر صدیقی، علم جامعه‌شناسی نخستین بار در دانشگاه تهران و به صورت واحدهای درسی محدود تدریس می‌شد. سپس با شکل‌گیری مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی و دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، بستر لازم برای استقرار جامعه‌شناسی به‌عنوان رشته‌ای مستقل و انجام پژوهش‌های نظری و کاربردی در این حوزه فراهم شد. مواجهه با علم جامعه‌شناسی در این زمان، در نسبت با مسئله مدرنیزاسیون و اقتضائات تحقق آن مطرح شد و به‌صورت جدی مورد حمایت نهادهای دولتی قرار گرفت (آزاد ارمکی، ۱۳۷۸: ۲۸-۱۹). از این رو، مؤسسه و دانشکده به‌عنوان دو بازوی پژوهشی و مشورتی دولت، از اصلاحات ارضی تا انقلاب اسلامی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شدند.

برای تحلیل وضعیت جامعه‌شناسی در ایران، باید مواجهه نخستین جامعه‌شناسان ایرانی با این علم را بررسی کرد. این که چه مکاتب و نظریه‌هایی در مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با این علم مؤثر بوده‌اند و این نظریه‌ها پس از ورود به فضای جامعه‌شناسی آکادمیک ایران چه تحولاتی را تجربه کرده‌اند؟ چارچوب‌های نظری، با ورود به یک جامعه، از فضای تاریخی، معرفتی، فرهنگی و اجتماعی آن تأثیر می‌پذیرند. به تعبیر ادوارد سعید، نظریه‌ها همانند انسان‌ها سفر می‌کنند و در فضاهای فرهنگی و تاریخی متفاوت، معانی متفاوتی می‌یابند. ایده‌های غربی درباره جامعه، به جوامع شرقی وارد می‌شوند و سفر نظری خود را طی می‌کنند (سعید، ۱۹۸۳: ۲۲۴-۲۴۸).

در ایران، طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۶۰، مهم‌ترین سنت نظری تأثیرگذار بر جامعه‌شناسی ایران، جامعه‌شناسی فرانسوی بوده است. بیش‌تر جامعه‌شناسان ایرانی در فاصله سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۰، تحصیل‌کرده فرانسو و متأثر از سنت جامعه‌شناسی فرانسوی با محوریت دورکیم بوده‌اند (آزاد ارمکی، ۱۳۸۹: ۱۵۵). بسیاری از آن‌ها، به‌طور خاص، شاگرد جامعه‌شناسانی بودند که تحت تأثیر فضای فکری فرانسو پس از جنگ جهانی دوم قرار داشتند. با توجه به تأسیس گروه جامعه‌شناسی در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران و مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در سال ۱۳۳۷ و نیز تأسیس دانشکده علوم اجتماعی در سال ۱۳۵۱، بررسی تحولات مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با جامعه‌شناسی و تحلیل سنت‌های نظری مؤثر در فاصله دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۶۰، اهمیت ویژه‌ای می‌یابد.

جامعه‌شناسی دورکیم، به‌عنوان مهم‌ترین چارچوب نظری مطالعه علمی جامعه در این مقطع، مورد توجه جامعه‌شناسان ایرانی قرار گرفت. ورود این سنت نظری به ایران، متأثر از خوانش فرانسوی اندیشه دورکیم بود. در ادامه، با ورود دانش‌آموختگان دانشگاه‌های آمریکا، خوانش جامعه‌شناسی دورکیم نیز تحت تأثیر سنت جامعه‌شناسی آمریکایی، دچار تحولاتی شد. هنگامی که از مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با اندیشه دورکیم سخن می‌گوییم، باید توجه داشته باشیم که خوانش‌های گوناگونی از اندیشه دورکیم در جهان مطرح شده است؛ خوانش‌هایی که هر یک ذیل سنت‌های کلان اندیشه اجتماعی، در مقاطعی از تاریخ تفکر جامعه‌شناختی، غلبه یافته و فضای آکادمیک جامعه‌شناسی ایران را تحت تأثیر قرار داده‌اند. این خوانش‌ها، متأثر از زمینه‌های فکری، فرهنگی و تاریخی ایران، دستخوش تحول شده و در نسبت با مسائل جامعه ایران، مسیر تحول خود را پیموده‌اند. با بررسی چارچوب‌های نظری تأثیرگذار بر فضای آکادمیک ایران در آغاز ورود علم جامعه‌شناسی و شکل‌گیری مطالعه علمی امر اجتماعی، می‌توان خوانش‌های تأثیرگذار بر شناخت جامعه‌شناسان ایرانی از اندیشه دورکیم را شناسایی کرد و از این رهگذر، به شناخت دقیق‌تر چگونگی پیدایش و تحول علم جامعه‌شناسی در ایران دست یافت.

با توجه به این که دورکیم به‌عنوان یکی از متفکران اثرگذار در آموزش و پژوهش جامعه‌شناسی ایران اهمیت داشته و ترجمه و تألیف، در این فضا معبری مهم برای ورود جامعه‌شناسی دورکیم به فضای آکادمیک بوده است، بررسی خوانش آکادمیک ایرانی از

اندیشه دورکیم می‌تواند به شناسایی خلأها و ضرورت‌های موجود در وضعیت جامعه‌شناسی ایران کمک کند. همچنین، تبیین نوع خوانش جامعه‌شناسان ایرانی از اندیشه دورکیم و صورت‌بندی و گونه‌شناسی الگوهای نظری شکل‌گرفته بر این مینا، مسیر تحول اندیشه جامعه‌شناختی در ایران را روشن‌تر می‌سازد. در این پژوهش، ضمن پرسش از فعال یا منفعلانه بودن نوع مواجهه جامعه‌شناسان آکادمیک ایرانی با دورکیم، آشکال این مواجهه در قالب ترجمه و تألیف و در نسبت با سیر زمانی آن در دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۶۰ تحلیل می‌شود.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی در باب خوانش جامعه‌شناسان ایرانی از اندیشه دورکیم انجام نشده است. با این حال، پژوهش‌هایی درباره وضعیت کلی جامعه‌شناسی در ایران، جامعه‌شناسان و پژوهشگران اجتماعی ایرانی انجام شده است که در برخی از آن‌ها، دوره‌های تحول فکری جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسان ایرانی تبیین شده‌اند. از جمله مهم‌ترین این پژوهش‌ها، کتاب «جامعه‌شناسی جامعه‌شناسی در ایران» اثر تقی آزاد ارمکی است که نویسنده در آن، وضعیت اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و نهادی علم جامعه‌شناسی و نیز نسل‌های مختلف جامعه‌شناسان ایرانی را بررسی کرده است (آزاد ارمکی، ۱۳۷۸). همچنین، وی در کتاب دیگری، مثال‌واره‌های هر نسل از جامعه‌شناسان را بررسی کرده است (آزاد ارمکی، ۱۳۸۹). علی اکبر مهدی و عبدالعلی لهسایی‌زاده نیز در کتاب «جامعه‌شناسی در ایران»، وضعیت جامعه‌شناسی ایران را در دو دوره پیش از انقلاب و پس از انقلاب بررسی کرده‌اند (مهدی و لهسایی‌زاده، ۱۳۷۵). همایون کاتوزیان (۲۰۰۹) نیز در کتاب «ایرانیان: دوران باستان تا دوران معاصر» ضمن بررسی تاریخ ایران از دوران باستان تا انقلاب سال ۱۳۵۷، به‌صورت کلی به مسائل مورد توجه جامعه‌شناسان این دوره پرداخته است (کاتوزیان، ۲۰۰۹: ۲۸۸-۳۶۰).

بررسی خوانش‌های آکادمیک از متفکران کلاسیک جامعه‌شناسی موضوعی است که در بیش از دو دهه اخیر، در دانشگاه‌های معتبر جهان مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. در این زمینه، پژوهش‌های متعدد و برجسته‌ای درباره مواجهه فضای آکادمیک با میراث جامعه‌شناسان کلاسیک، به‌ویژه دورکیم انجام شده است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: مواجهه جامعه‌شناسان آکادمیک آلمانی (کیم، ۲۰۲۱) و آمریکایی (پلات، ۱۹۹۵) با کتاب «قواعد روش جامعه‌شناسی»، مواجهه جامعه‌شناسان روسی با کتاب «صور بنیانی حیات دینی» (گافمن، ۲۰۱۳)، مواجهه با «خودکشی» در هلند (سوتک، ۲۰۰۹)، بررسی تفاسیر مختلف از مفهوم وجدان جمعی و فرد و تأثیر آن بر ایده جمهوری‌خواهی در ترکیه (اوزاوجی، ۲۰۱۴) و نیز بررسی شکل‌گیری و توسعه علم جامعه‌شناسی در هند ذیل سنت کارکردگرایی انگلیسی و کارکردگرایی ساختی (سربنیواس و پانی، ۱۹۷۳). با وجود این، در جامعه‌شناسی ایران تاکنون پژوهشی از این دست، به‌ویژه درباره خوانش جامعه‌شناسان ایرانی از اندیشه دورکیم، انجام نشده است؛ از این رو، انجام چنین پژوهشی در شرایط کنونی ضرورتی انکارناپذیر به شمار می‌رود.

چارچوب مفهومی

تبیین سنت‌های فلسفی اندیشه اجتماعی و مرزبندی میان آن‌ها در شکل‌گیری خوانش‌های مختلف از اندیشه دورکیم، می‌تواند فهمی عمیق‌تر از تصویر دورکیم در هر یک از این خوانش‌ها فراهم آورد و این موضوع صرفاً یک مناقشه نظری نیست، بلکه در تبیین نوع مواجهه جامعه‌شناسی در ایران با مسائل هر یک از این خوانش‌ها و نحوه تحقق آن‌ها در فضای جامعه‌شناسی ایران نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. بحث از خوانش‌های صورت‌گرفته از اندیشه دورکیم در جهان باید در نسبت با بحث از مواجهه با امر اجتماعی در دو سنت فلسفی کلان صورت بگیرد. منظور از سنت، جریان‌های معرفتی‌ای است که با اتکا به مبادی فلسفی خاص، طیفی از

خوانش‌های متفاوت از امر اجتماعی مدرن را پدید آورده‌اند. این خوانش‌ها، با وجود تفاوت‌هایشان، از اصول کلی مشترکی برخوردارند و از این حیث می‌توان آن‌ها را از جهت وجوه اشتراکشان بررسی کرد. در واقع، توجه به بنیادهای اندیشه دورکیم و سنت‌های نظری تأثیرگذار بر آن صرفاً پرداختی از سر تفنن به مفاهیم و شاکله جامعه‌شناسی دورکیمی نیست. همان‌گونه که جونز (۲۰۱۹) بیان می‌کند بحث از مبادی فلسفی اندیشه دورکیم به معنای تأکید صرف بر ابعاد فراموش‌شده اندیشه دورکیم نیست بلکه توجه به این مبادی اساساً دورکیمی متفاوت از دورکیم معرفی‌شده در فضای آکادمیک عرضه می‌کند (جونز، ۲۰۱۹).

به‌طور کلی، در بحث از امر اجتماعی می‌توان از دو سنت عمده، یعنی سنت انگلیسی-آمریکایی و سنت ایدئالیسم آلمانی سخن گفت. زمانی که اندیشه دورکیم را در نسبت با خوانش آمریکایی یا فرانسوی تحلیل می‌کنیم، درواقع آن را در نسبت با سنت‌های فلسفی متفاوت اندیشه اجتماعی بررسی می‌کنیم. بنابراین، هرچند ممکن است پژوهشگری مبادی فلسفی اندیشه یک متفکر را مورد اغماض و انکار قرار دهد، اما این امر به معنای آن نیست که بتواند خود را رها از این سنت‌ها یا مستقل از آن‌ها و در خلأ نظری تصور کند. به محض آن‌که به تبیین مفاهیم جامعه‌شناسی دورکیم براساس خوانشی خاص پردازیم، ناگزیر با سنت‌های فلسفی شکل‌دهنده آن خوانش نسبت برقرار می‌کنیم. سنت انگلیسی-آمریکایی، امر اجتماعی را به‌طور خاص در نسبت با پروبلماتیک هابزی «نظم اجتماعی» تبیین می‌کند. خوانش‌های کارکردگرایانه انگلیسی، مکتب شیکاگو و بیش از همه، کارکردگرایی ساختی پارسونز، با پذیرش اصول مشترک این سنت، ذیل آن جای می‌گیرند. در مقابل، سنت ایدئالیسم آلمانی بازخوانی متفاوتی از امر اجتماعی مدرن ارائه می‌دهد و از این رهگذر، خوانش‌های متمایز از اندیشه دورکیم پدید آورده است. این خوانش‌ها با تأکید خاص بر فلسفه اجتماعی دورکیم و مبادی معرفتی اندیشه او در سنت ایدئالیسم آلمانی (فضای نوکانتی-هگلی)، امر اجتماعی را در آثار وی به شیوه‌ای متفاوت تفسیر می‌کنند. توجه به این خوانش‌ها از همان آغاز شکل‌گیری خوانش کارکردگرایانه در فضاهای آکادمیک مطرح بوده و تفسیر تازه‌ای از نظام مسائل دورکیم در نسبت با امر اجتماعی ارائه کرده است. از جمله پژوهشگرانی که به این خوانش‌ها پرداخته‌اند می‌توان به سوزان استدمن جونز^۱، ویلیام پیکرینگ^۲ (بنیان‌گذار بنیاد مطالعات دورکیمی در بریتانیا)، ویلیام میلر^۳، پیتیر کنپ^۴ و... اشاره کرد (جونز، ۲۰۱۹؛ ۲۰۰۰؛ پیکرینگ، ۲۰۰۰؛ میلر، ۲۰۰۳؛ کنپ، ۱۹۸۵).

علاوه بر خوانش دورکیم ذیل سنت ایدئالیسم آلمانی، خوانش مهم دیگری از جامعه‌شناسی دورکیم نیز در بستر جامعه‌شناسی فرانسوی و به‌ویژه با تأکید بر بازخوانی آرا و نظریات مارسل موس و دیگر شاگردان و پیروان جامعه‌شناسی دورکیم شکل گرفته است. به‌گونه‌ای که می‌توان آرای این جامعه‌شناسان را در نسبت با پروبلماتیک «امر اجتماعی تام» صورت‌بندی و تحلیل کرد. با این حال، در یک تحلیل کلان، این خوانش نیز در سنت ایده‌آلیسم آلمانی در تحلیل امر اجتماعی جای می‌گیرد. از این‌رو، با توجه به قرابت مؤلفه‌های خوانش فرانسوی در تبیین «امر اجتماعی تام» با خوانش دورکیم ذیل ایدئالیسم آلمانی، می‌توان خوانش فرانسوی را نه به‌صورت جریانی مستقل، بلکه در پیوند با خوانش مبتنی بر فلسفه اجتماعی دورکیم تحلیل کرد.

مفاهیمی چون واقعیت اجتماعی، همبستگی اجتماعی، نظم اجتماعی و وجدان جمعی، در دو سنت کلان ذکرشده به شیوه‌های متفاوتی تفسیر و تحلیل می‌شوند. سنت انگلیسی-آمریکایی بر ابعاد مکانیکی، غیرتاریخی، مادی و اقتصادی امر اجتماعی تأکید می‌کند؛ در مقابل، سنت ایدئالیسم آلمانی بر ابعاد ارگانیک، تاریخی، اخلاقی و غیرمادی امر اجتماعی تأکید دارد (طالب‌زاده، موسوی‌اصل و مهرنیا، ۱۳۹۸). از این‌رو، خوانش آمریکایی دورکیم با خوانش فرانسوی و نیز خوانش‌هایی که در سال‌های اخیر ذیل

^۱ Susan Stedman Jones

^۲ William Stuart Frederick Pickering

^۳ Willaim Watts Miller

^۴ Peter Knapp

سنت ایدئالیسم آلمانی از اندیشه‌ی او ارائه شده‌اند، در تفسیر مفاهیم بنیادین جامعه‌شناسی دورکیم تفاوت‌های اساسی دارند. در خوانش نخست، این مفاهیم در چارچوب تفسیری فردگرایانه و فایده‌گرایانه از اندیشه‌ی دورکیم تحلیل می‌شوند؛ در حالی که در خوانش‌های دوم و سوم، همین مفاهیم واجد ماهیتی ارگانیکی و شأنی اخلاقی تلقی می‌شوند. این برداشت‌ها در آثار دورکیم و نیز در ادبیات تفسیری مربوط به اندیشه‌ی او به تفصیل بررسی شده‌اند (دورکیم، ۱۳۹۱: ۶۰-۵۵ و ۱۰۰-۷۵؛ ۱۳۹۸: ۱۳؛ ۱۳۸۷: ۱۱۹ و ۲۰۱؛ کوزر، ۱۳۸۵: ۱۹۵؛ گیدنز، ۱۳۹۸: ۲۰).

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های جامعه‌شناسی فرانسه، با محوریت اندیشه‌ی دورکیم، بررسی جامعه به مثابه‌ی یک واقعیت تام است (محسنی، ۱۳۴۹: ۱۸۷-۱۹۱). این رویکرد به‌ویژه در آثار گوروچ نمود می‌یابد؛ وی با ارائه‌ی خوانشی خاص از اندیشه‌ی مارسل موس، بر مفهوم «امر اجتماعی تام» در تحلیل‌های خود تأکید می‌کند. در مقابل، در جامعه‌شناسی آمریکایی، به‌ویژه در دو مکتب هاروارد (با محوریت سوروین و پارسونز) و شیکاگو (با محوریت پارک و برگس)، اندیشه‌ی دورکیم در چارچوب پروبلماتیک‌های نظمی اجتماعی و در امتداد فهم اسپنسر از تمایزهای اجتماعی تفسیر می‌شود. از این رو، خوانش این مکاتب از امر اجتماعی، خوانشی فردگرایانه و در نهایت مبتنی بر فایده‌گرایی است (موریسون، ۲۰۰۱). در این پژوهش، با توجه به اهمیت دو خوانش فرانسوی و آمریکایی از اندیشه‌ی دورکیم در ایران، سنت‌مندی خوانش ایرانی دورکیم از خلال پروبلماتیک‌های محوری این دو خوانش بررسی می‌شود. با بررسی میزان و نوع تأثیرگذاری خوانش‌های مطرح‌شده از دورکیم در قالب متون ترجمه و تالیف‌شده در فضای آکادمیک ایران، و در عین حال با بررسی این خوانش‌ها در نسبت با فضای مؤسسه و دانشکده و نوع اقتباس و مواجهه‌ی صورت‌گرفته، به پرسش از سنت‌مند بودن یا نبودن خوانش دورکیم در ایران، و به تبع آن، از مواجهه‌ی فعال یا منفعلانه با او می‌پردازیم.

نسل‌بندی جامعه‌شناسان ایرانی

با توجه به اهمیت جامعه‌شناسی دورکیم به‌عنوان مهم‌ترین سنت نظری برای شناخت اندیشه‌ی جامعه‌شناختی و نخستین مواجهه‌ی آکادمیک جامعه‌شناسان ایرانی با جامعه‌شناسی از طریق دورکیم، پرداختن به نسل‌بندی جامعه‌شناسان بر اساس نوع فضای فکری و تحصیلی‌شان خالی از لطف نیست. از این رو در این بررسی به زمینه‌ی فکری، تحصیلی و اجتماعی مؤثر بر خوانش جامعه‌شناسان ایرانی در نسبت با فضای فرانکوفونی (فرانسه زبانی) یا انگلوفونی (انگلیسی زبانی) پرداخته می‌شود. در بحث از دوگانه‌ی فرانکوفونی و انگلوفونی، در این جا صرفاً تمایز زبان دانشگاه‌ها و کشور محل تحصیل جامعه‌شناسان مدنظر نیست؛ بلکه این دوگانه ناظر به حوزه‌های فکری متمایزی است که شکل‌دهنده‌ی اشکال مختلف خوانش جامعه‌شناسان از دورکیم بوده است و زبان تنها یکی از مظاهر آن محسوب می‌شود. در ادامه، تمایز خوانش جامعه‌شناسان ایرانی در سه دهه‌ی ۱۳۳۰ تا ۱۳۶۰ در قالب سه نسل بررسی می‌شود.

نسل اول؛ غلبه‌ی فرانکوفونی

مهم‌ترین جامعه‌شناسان ایرانی این نسل، یحیی مهدوی، غلامحسین صدیقی و علی‌اکبر ترابی هستند. اغلب جامعه‌شناسان در دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۰ فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های فرانسه و ژنو بوده‌اند. در زمان تحصیل جامعه‌شناسان ایرانی در فرانسه، علم جامعه‌شناسی هنوز به‌صورت نهادمند از سایر علوم تفکیک نشده بود. کالینز (۲۰۰۸) با استفاده از داده‌های تاریخی مربوط به فضای جامعه‌شناسی آکادمیک در فرانسه معتقد است که در این زمان، یعنی بین دو جنگ جهانی، نهادی‌شدن جامعه‌شناسی هنوز به‌شکل جدی رخ نداده بود.

کرسی‌هایی که در این زمان نام جامعه‌شناسی را داشتند، کرسی جامعه‌شناسی قدیمی دورکیم در بوردو و کرسی جدید در استراسبورگ بود که متعلق به موريس هالبواکس^۱ بود و تا سال ۱۹۱۹ وجود داشت. دو کرسی در سوربن وجود داشت: یکی کرسی قدیمی دورکیم و دیگری کرسی سلسنتین بوگله^۲ که در ۱۹۰۸ بنیان‌گذاری شد و تا ۱۹۳۹ ادامه یافت. همه این کرسی‌ها در دانشکده ادبیات و علوم انسانی^۳ بودند که از دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی^۴ جدا بود و بیش‌تر دانشجویان آن، مخاطب علوم اجتماعی در آن زمان بوده‌اند. در نظام آموزشی فرانسه، جامعه‌شناسی به دانشجویان فلسفه و توسط افراد فلسفه‌خوانده تدریس می‌شده است. دانشجویان فلسفه گروه بسیار بزرگی را تشکیل می‌دادند که در دانشکده ادبیات تحصیل می‌کردند و محیط این دانشکده شاهد ظهور متفکران بزرگی از میان آن‌ها بوده است. سلسنتین بوگله در بین سال‌های ۱۹۳۵ تا ۱۹۴۰ نقش بسیار مهمی در نهادینه‌شدن جامعه‌شناسی به‌عنوان علم آموزش اخلاقی داشت (کالینز، ۲۰۰۸: ۱۳۰-۱۲۰).

جامعه‌شناسان نسل اول از دانشجویان چنین فضایی بودند و زمانی به فرانسه آمدند که جامعه‌شناسی به‌عنوان علمی آکادمیک، جایگاه نهادی خود را به‌شکل کنونی نداشت. از این‌رو، این نسل عموماً دانشجویان فلسفه بودند که دروسی با محتوای جامعه‌شناسی به آن‌ها در کنار سایر دروس تدریس می‌شده است و اساساً مواجهه آن‌ها با جامعه‌شناسی از نهادی مانند دانشکده ادبیات و رشته فلسفه بوده است. متأثر از این فضا، توجه نخستین نسل از جامعه‌شناسان ایرانی به خوانش دورکیم در نسبت با حلقه سالنامه جامعه‌شناسی دورکیم و به‌نوعی در توجه به خوانش فرانسوی در این زمان بوده است.

آشوری (۱۳۹۰) معتقد است از زمان برپایی دانشگاه تهران و به پیروی از مدل فرانسوی، رشته‌های زبان‌های خارجی، باستان‌شناسی، تاریخ، جغرافیا، روان‌شناسی، علوم تربیتی، زبان‌شناسی و جامعه‌شناسی به دانشکده ادبیات و علوم انسانی و رشته‌های علوم سیاسی و اقتصادی به دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی پیوسته بودند. حتی تشکیل مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ۱۳۳۷ نیز در ارتباط با دانشکده ادبیات و به جهت اداری وابسته به آن است. با ایجاد دانشکده اقتصاد (در سال ۱۳۴۲) و دانشکده علوم اجتماعی (در سال ۱۳۵۱) و مستقل‌شدن این رشته‌ها، مدل کالج‌ها و دپارتمان‌های دانشگاه‌های آمریکایی بر مدل فرانسوی چیره شد.

در زمینه تدریس دروس در سال‌های ابتدایی مؤسسه، اساتید رشته‌های مختلف علوم تربیتی، فلسفه و ادبیات در مؤسسه تدریس می‌کردند. از جمله این افراد سعید نفیسی، محمود صناعی، عباسقلی خواجه‌نوری، علی‌محمد کاردان بودند که به تدریس دروس تاریخ اجتماعی، آمار، روان‌شناسی اجتماعی و... می‌پرداختند (توسلی، ۱۳۹۴: ۲۰). به این ترتیب، جامعه‌شناسی نه به‌عنوان رشته‌ای کاملاً منفک از سایر علوم، بلکه ذیل فلسفه و در نسبت با سایر علوم انسانی در دانشکده ادبیات مورد توجه بوده است و به‌طور خاص، جامعه‌شناسی پرورشی اهمیت جدی داشته است.

تحصیلات دکتر صدیقی و افراد هم‌دوره او متعلق به دوره پس از جنگ جهانی اول بود که در آن، مکتب دورکیم با تأکید بر پیروان او، قدرت علمی خود را اعمال می‌کرد و از پیوند ماهوی جامعه‌شناسی با فلسفه و تاریخ و فلسفه تاریخ و اندیشه‌های اجتماعی و سیاسی بحث می‌شد. این در حالی است که تحصیلات نراقی در فرانسه متعلق به دوران پس از جنگ جهانی دوم بوده است که خاستگاه دموگرافی، آمار، جامعه‌شناسی پراتیک آمریکایی، فونکسیونالیسم انگلیسی و ساختارگرایی انسان‌شناسانه از سوی دیگر بوده است (تکمیل همایون، ۱۳۹۴: ۸۳).

^۱ Maurice Halbwachs

^۲ Célestin Bouglé

^۳ Faculté des Lettres et des Sciences Humaines

^۴ Faculté de Droits, des Sciences Politiques, Et Economiques

دکتر صدیقی در حوزه فرهنگی و علمی جامعه‌شناسی، خاصه جامعه‌شناسی تاریخی، ممتاز بود و بر پایه آموزه‌هایش در فرانسه به عرصه اجتماعیات در ایران پرداخت؛ در حالی که نراقی متعلق به دوران پس از جنگ جهانی دوم با محوریت جامعه‌شناسی عملی و میدانی بود که با ارتباطات جهانی با یونسکو و سایر سازمان‌های علمی و فراخوانی اساتید از دانشگاه‌های اروپایی و آمریکایی، به دنبال پیوند مؤسسه با سیاست‌گذاری بود (همان). در این فضا، در امتداد توجه به حلقه سالنامه با محوریت موس، رویکرد ژرژ گوروچ اهمیت می‌یابد و بر بخش زیادی از جامعه‌شناسان دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۶۰ تأثیر جدی می‌گذارد.

نسل دوم؛ حرکت از فرانکوفونی به انگلوفونی

بنا به گفته جمشید بهنام (۱۳۷۶)، «در دوره نخست، آموزش در مؤسسه کاملاً تحت تأثیر علوم اجتماعی و مکاتب فرانسوی، به‌ویژه اندیشه‌های ژرژ گوروچ، قرار داشت؛ زیرا در عمل، حدود هفتاد درصد اعضای هیئت علمی تحصیلات خود را در کشورهای فرانسه‌زبان (فرانسه یا سوئیس) گذرانده بودند.» بنابراین، اندیشه‌های دورکیم، اگوست کنت و گوروچ جایگاه مهمی در روش و محتوای دروس آن‌ها داشت. اما با پیوستن دانش‌آموختگان دانشگاه‌های آمریکا و آلمان به هیئت آموزشی، به تدریج جامعه‌شناسی آمریکایی جای خود را در مؤسسه باز کرد و اندیشه‌های سوروکین، پارسونز، وبر و بعدها مکتب فرانکفورت نیز مطرح شد» (بهنام، ۱۳۷۶).

بنابر گفته بهنام (۱۳۹۴)، از دهه ۱۳۴۰ به بعد، تغییرات جدیدی در دانشگاه تهران رخ داد و نظام آموزشی آمریکایی به تدریج مورد توجه قرار گرفت. دانشکده‌ها به گروه‌های آموزشی تقسیم شدند و نظام کرسی‌های استادی کنار گذاشته شد. همچنین، نظام سنتی سال‌های تحصیلی جای خود را به نظام واحدی داد. گروه جدیدی با عنوان استادیار به هیئت آموزشی دانشگاه پیوستند. با تأسیس وزارت آموزش عالی در سال ۱۳۴۶، دوره دوم تاریخ دانشگاه‌های ایران آغاز شد. این دوره هم‌زمان با رشد سریع اقتصادی ایران و افزایش نیاز به نیروهای متخصص در حوزه‌های صنعتی، اداری و مالی بود. انتظار دولت آن بود که دانشگاه در خدمت توسعه قرار گیرد. یکی دیگر از نوآوری‌های نظام آموزشی، تشکیل «هیأت‌های امنا» در دانشگاه تهران (مصوب تیرماه ۱۳۴۶) با الگوبرداری از نظام دانشگاهی آمریکا بود. در آمریکا، با توجه به وابستگی دانشگاه‌ها به بخش خصوصی، این هیئت از افراد خیر یا نمایندگان آنان تشکیل می‌شد؛ در حالی که در ایران، به دلیل وابستگی دانشگاه‌ها به بخش دولتی، نمایندگان دولت و صاحب‌نظران فرهنگی نیز در آن عضویت داشتند و تصمیم‌گیری‌های کلان، امور مالی و برنامه‌ریزی برای آینده در حیطه اختیارات آن‌ها بود.

اعضای هیئت علمی مؤسسه نیز صرفاً دانش‌آموخته دانشگاه‌های فرانسه نبودند، بلکه به تدریج و از اواسط دهه ۱۳۴۰، فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های آمریکا نیز به مؤسسه پیوستند. پس از مدتی، مؤسسه از رویکرد تاریخ‌گرایانه و توجه به پیشینه و سیر تکوین جامعه‌شناسی فاصله گرفت و در مقابل، دروس عملی آمار و دروس مربوط با مسائل اجتماعی میدانی جامعه ایران مورد توجه قرار گرفت. در واقع، می‌توان گفت تشکیل مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در نسبت با مسئله توسعه اقتصادی و ضرورت مطالعه ساختار اجتماعی جوامع در حال توسعه صورت گرفت. بنا به گفته توسلی (۱۳۹۴)، در مؤسسه، پژوهش‌های میدانی متعددی درباره شهرها و روستاهای ایران انجام شد که همگی در قالب طرح‌های تعریف‌شده مکتب شیکاگو و در نسبت با مسئله توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی برای تحقق مدرنیزاسیون تعریف شده بودند (توسلی، ۱۳۹۴: ۲۲ و ۲۳).

همچنین، اغلب کتاب‌های منتشرشده در مؤسسه متأثر از فضای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی‌ای بودند که جامعه ایران پس از تحولات اساسی مرتبط با مدرنیزاسیون تجربه می‌کرد. از نظر موضوعی، اغلب کتاب‌های منتشرشده در مؤسسه به موضوع رشد و توسعه اقتصادی اختصاص داشتند. همچنین، بررسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد دانشجویان مؤسسه تا سال ۱۳۶۰ که زیر نظر اساتید برجسته مؤسسه تدوین شده‌اند، نشان می‌دهد که مسئله رشد اقتصادی و توجه به ساختار اجتماعی و اقتصادی جامعه شهری و

روستایی، با هدف شناخت اقتضائات تحقق هر چه سریع‌تر مدرنیزاسیون، از مهم‌ترین دغدغه‌های پژوهشی در این دوره بوده است. از مهم‌ترین چهره‌های این نسل می‌توان به احسان نراقی، شاپور راسخ، جمشید بهنام، باقر ساروخانی، مرتضی کتبی، غلامعباس توسلی، نادر افشارنادری، عبدالحسین نیک‌گهر، باقر پرهام و... اشاره کرد.

نخستین نشانه‌های توجه به جامعه‌شناسی آمریکایی را می‌توان در اندیشه نراقی مشاهده کرد. نراقی پس از اخذ مدرک لیسانس از دانشگاه ژنو و گذراندن امتحانات دوره دکتری، قصد داشت رساله دکتری خود را با موضوع جریان‌های فکری ایران در یکصد و پنجاه سال گذشته، به‌ویژه پیدایش این جریان‌ها از پیش از مشروطه، تاثیر تماس با غرب و عوامل رشد و تکوین آن‌ها، تدوین کند. او تحت تاثیر درس‌های ژان پیاژه و به دلیل علاقه به جامعه‌شناسی معرفت، این موضوع را برگزید. در این راستا، به مطالعه آثار پاره‌تو، دورکیم، مارکس و نیز بررسی رابطه تحول اندیشه‌ها با ساختار اجتماعی و اقتصادی جامعه پرداخت. همچنین، حاصل این مطالعات را در قالب سخنرانی‌هایی درباره جامعه‌شناسی معرفت و تحولات جدید جامعه‌شناسی، به‌ویژه آرای جامعه‌شناسان فرانسوی پس از جنگ جهانی دوم و به‌طور خاص گورویچ ارائه کرد. او پس از فعالیت در اداره آمار، زیر نظر عباسقلی خواجه‌نوری و در همکاری با کارشناسان آمریکایی، به پژوهش‌های آماری علاقه‌مند شد و در پی آن، موضوع رساله خود را تغییر کرد. نراقی در رساله خود به مسائل ناشی از کاستی‌های روش‌های آماری در کشورهای جهان سوم پرداخت و سرانجام، با حضور در مؤسسه دموگرافی و با نظارت آلفرد سووی، رساله خود را به پایان رساند (نراقی، ۱۳۷۹: ۳۵-۴۵).

چنین چرخشی به‌سوی مسائل رشد اقتصادی در کشورهای در حال توسعه، در نسبت با جامعه‌شناسی آمریکایی، در اندیشه غلامعباس توسلی و به‌ویژه در کتاب نظریه‌های جامعه‌شناسی او نیز مشاهده می‌شود. توسلی در آغاز، متأثر از جامعه‌شناسی فرانسوی و به‌طور خاص آرای ژرژ گورویچ و کلود لوی استروس بود؛ اما بررسی سیر ترجمه‌ها و تألیفات او نشان می‌دهد که به‌تدریج گرایش به کارکردگرایی ساختی، متأثر از آموزه‌های لازارسفلد در اندیشه وی پررنگ‌تر شده است. به‌گونه‌ای که در کتاب نظریه‌های جامعه‌شناسی خود، رویکرد دورکیم و ساخت‌گرایی را نیز از منظر کارکردگرایی ساختی تحلیل می‌کند.

توسلی می‌گوید هنگامی که در سال ۱۳۳۹ برای ادامه تحصیل به پاریس رفت، جامعه‌شناسی به‌تازگی به‌عنوان رشته‌ای مستقل از فلسفه تفکیک شده شده بود. در واقع، این دوره مقطعی بود که جامعه‌شناسان ایرانی به اهمیت جامعه‌شناسی به‌عنوان علمی مستقل از فلسفه توجه کردند. هم‌زمان، دانشگاه‌های فرانسه نیز، تحت تاثیر تحولات پس از دو جنگ جهانی، به سوی گسترش پژوهش‌های تجربی و کمی حرکت کرده بودند. همچنین، تأسیس و گسترش مؤسسات جمعیت‌شناسی و افکارسنجی، متأثر از جامعه‌شناسی آمریکایی و نیاز به بازسازی سریع جامعه فرانسه، بیانگر این تحول بود. این تحولات موجب شد جامعه‌شناسان ایرانی تحصیل کرده در فرانسه نیز به جامعه‌شناسی آمریکایی، به‌ویژه تأکید آن بر پژوهش‌های تجربی، توجه بیش‌تری نشان دهند. گرایش روزافزون جامعه‌شناسان فرانسوی به سنت جامعه‌شناسی آمریکایی، همراه با شکل‌گیری نهادهای بین‌المللی و گسترش مطالعات منطقه‌ای درباره کشورهای در حال توسعه، به تقویت این رویکرد در میان جامعه‌شناسان ایرانی انجامید.

تأسیس مرکز مطالعات جامعه‌شناسی به کوشش ژرژ گورویچ پس از جنگ جهانی دوم، انتشار مجله بین‌المللی جامعه‌شناسی، گسترش مطالعات انسان‌شناسی، به‌ویژه در چارچوب ساخت‌گرایی در سورین و کلژدوفرانس، انتشار آثار متعدد در حوزه علوم اجتماعی (به‌ویژه با مطالعات ریمون آرون) و نیز پژوهش‌های آفریکانیسم و مبانی مدرنیته به ابتکار ژرژ بالاندیه و با همکاری ژاک برک، تأثیرات علمی گسترده‌ای بر جامعه‌شناسان ایرانی در آن دوره بر جای گذاشت (تکمیل همایون، ۱۳۹۴، ۶۳-۶۶).

نسل سوم؛ غلبه انگلوفونی

کتبی (۱۳۹۴) در مصاحبه‌ای به اختلاف میان نظام آموزشی آمریکایی و نظام آموزشی فرانسوی در مؤسسه اشاره می‌کند. او در توضیح دوران مدیریت خود بر مؤسسه در سال ۱۳۵۳ بیان می‌کند که به دلیل اختلاف با محمد اسعد نظامی‌ناو، از ریاست دانشکده استعفا داده است. به اعتقاد او، اسعد نظامی‌ناو کسی بود که الگوی نظام آموزشی آمریکایی را وارد دانشکده کرد و برای جذب دانش‌آموختگان دانشگاه‌های آمریکا و نیروهای انگلیسی‌زبان تلاش فراوانی داشت. او رویکرد اسعد نظامی را با رویکرد نادر افشارنادر، رئیس پیشین دانشکده، متفاوت می‌داند و معتقد است که او در پی ایجاد تغییرات اساسی در دانشکده، از جمله بازنگری در واحدهای درسی بود. به گونه‌ای که در جلسات گروه جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی می‌کوشید غلامحسین صدیقی را برای اجرای این تغییرات با خود همراه کند. از این رو، کتبی گذار از فرانسه‌زبانی (فرانکوفونی) به انگلیسی‌زبانی (انگلوفونی) را تا حد زیادی با تلاش اسعد نظامی‌ناو پیوند می‌دهد (کتبی، ۱۳۹۴: ۲۷۸ و ۲۷۹).

مهم‌ترین جامعه‌شناسان مؤسسه که یا دانش‌آموخته دانشگاه‌های آمریکا بودند یا توجه ویژه‌ای به جامعه‌شناسی آمریکایی داشتند عبارت‌اند از: مهدی امانی، مهدی ثریا، محمد اسعد نظامی‌ناو، غلامعباس توسلی، احمد اشرف، حسین ادیبی، ژاکلین رودولف طوبی. این افراد از اساتید و پژوهشگران گروه‌های مطالعات شهری، روستایی و جمعیت‌شناسی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی بودند و در مدیریت پژوهش‌ها، انتشارات مقالات در مجله مؤسسه و تدریس، از چهره‌های اثرگذار آن به شمار می‌رفتند. به نوعی توجه به جامعه‌شناسی در این افراد در نسبت با فضای جامعه‌شناسی دانشگاه‌های هاروارد، کلمبیا و شیکاگو و... مطرح می‌شود. مهدی ثریا از نخستین دانش‌آموختگان دانشگاه‌های آمریکا در میان جامعه‌شناسان ایرانی است. اسعد نظامی‌ناو از شاگردان مرتون و شیلز بود و توسلی نیز نزد لازارسفلد تحصیل کرده بود. اشرف، ادیبی و امانی نیز از دانش‌آموختگان دانشگاه‌های آمریکا بودند. بررسی درس‌گفتار احمد اشرف در درس «نظریه‌های جامعه‌شناسی» با عنوان «رشد جامعه‌شناسی در آمریکا و تمایلات جامعه‌شناسی آمریکایی» نشان می‌دهد که توجه به جامعه‌شناسی آمریکایی در آموزش نظریه‌های جامعه‌شناسی جایگاهی جدی یافته بود. در این درس‌گفتار، معرفی مکاتب مختلف جامعه‌شناسی آمریکایی، به‌ویژه تأکید بر کارکردگرایی ساختی، جایگاه برجسته‌ای دارد (اشرف، ۱۳۴۶).

روش‌شناسی پژوهش

روش‌شناسی پژوهش حاضر، «تاریخ خوانش» با تأکید بر آرای هانس رابرت یائوس^۱ است. تاریخ خوانش شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری است که محور اصلی آن بررسی نقش متفکران، ایده‌ها، ایدئولوژی‌ها و آثار فکری و دیگر محصولات نمادین آن‌ها است. موضوع مطالعه در این رویکرد، بررسی این عناصر در ارتباط با پدیدآورندگان آن‌ها، زمینه فکری و اجتماعی تولیدشان و نیز شیوه‌های گوناگون کاربست و به‌کارگیری مجدد آن‌ها است (مونترو، ۲۰۲۲). در این پژوهش، از روش‌شناسی تاریخ خوانش با رویکرد نظام‌مند (اولیو و ابوت، ۲۰۱۶) استفاده شده است. این رویکرد امکان بهره‌گیری از طیف گسترده‌ای از تکنیک‌های پژوهش را برای دستیابی به اهداف پژوهش فراهم می‌کند. از این رو، در پژوهش حاضر، روش‌شناسی تاریخ خوانش در کنار تکنیک‌هایی چون تحلیل محتوای کمی، تحلیل محتوای کیفی خوانش محور، تحلیل تماتیک با رویکرد مقایسه‌ای و تحلیل اسنادی (با تأکید بر داده‌های تاریخ شفاهی) به کار گرفته شده است تا سنخ‌شناسی انواع مواجهه با جامعه‌شناسی دورکیم امکان‌پذیر شود.

برای شناخت خوانش جامعه‌شناسان ایرانی از اندیشه امیل دورکیم، بررسی متونی که جامعه‌شناسان ایرانی در دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۶۰ نگاشته‌اند و در آن‌ها به اندیشه دورکیم پرداخته‌اند، اهمیت اساسی دارد. با توجه به این‌که موضوع پژوهش، بررسی خوانش

^۱ Hans Robert Jauss

جامعه‌شناسان ایرانی از دورکیم با تمرکز بر دانشکده علوم اجتماعی و مؤسسه است، برای گردآوری داده‌ها، ابتدا فهرست‌های موجود از کتاب‌های منتشر شده توسط انتشارات مؤسسه بررسی شد.^۱ افزون بر فهرست‌های موجود، از فهرست انتشارات مؤسسه که در پایان کتب منتشر شده درج شده بود نیز برای تکمیل و اصلاح داده‌ها استفاده شد. بررسی مضامین ۱۲۴ کتاب منتشر شده توسط انتشارات مؤسسه در فاصله سال‌های ۱۳۳۷ تا ۱۳۶۰ نشان داد که بخش قابل توجهی از این آثار، حاصل پژوهش‌های انجام‌شده در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی بوده‌اند. در میان این آثار، تنها کتاب «قواعد روش جامعه‌شناسی» نوشته امیل دورکیم به‌طور مستقیم به مباحث نظری جامعه‌شناسی اختصاص داشت.

بررسی‌های انجام‌شده و مطالعات مبتنی بر داده‌های تاریخ شفاهی نشان داد که هرچند شمار اندکی از کتاب‌های مبانی و نظریه توسط انتشارات مؤسسه منتشر شده بود، با این حال دانشجویان مؤسسه و دانشکده چه در آزمون ورودی و چه در طول مراحل تحصیل دروسی مربوط به این حوزه داشتند و کتاب‌های چاپ شده توسط انتشارات غیردانشگاهی را مطالعه می‌کردند. از این‌رو، با توجه به پیچیدگی‌های مفهومی و عملیاتی موضوع، نبود پایگاه اینترنتی جامع برای بایگانی کتاب‌های مرتبط با موضوع رساله و کاستی‌های فهرست‌های موجود، از روش‌های دیگری برای گردآوری داده‌ها نیز استفاده شد. این روش‌ها شامل بررسی اسناد و داده‌های تاریخ شفاهی، ارجاعات درون‌متنی و کتاب‌نامه‌های کتاب‌های مرتبط با وضعیت جامعه‌شناسی در ایران، مقالات نامه علوم اجتماعی و نیز ارجاعات درون‌متنی و کتاب‌نامه‌های کتاب‌های تالیفی در حوزه مبانی و نظریه بود.

همچنین، با استفاده از جست‌وجوی پیشرفته در سامانه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه ملی، اطلاعات کتاب‌شناختی ۲۴۶۶ کتاب با کلیدواژه «جامعه‌شناسی» مربوط به سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۷۰ بررسی و داده‌های پژوهش در این زمینه تکمیل شد. افزون بر این، مراجعه مکرر به مخزن کتابخانه دانشکده علوم اجتماعی، کتابخانه پردیس مرکزی، کتابخانه کوی دانشگاه، کتابخانه ملی و بررسی حضوری کتاب‌ها نیز در راستای تکمیل داده‌های پژوهش انجام شد. بهره‌گیری از مجموعه‌ای از روش‌های گردآوری و تحلیل داده‌ها، امکان ارزیابی اهمیت و جایگاه داده‌های مختلف را در نسبت با مؤسسه و دانشکده علوم اجتماعی فراهم کرد. در نهایت، در چارچوب روش تاریخ خوانش و با استفاده از تکنیک‌های تحلیل محتوای کمی و کیفی، تحلیل مضمون، تحلیل اسنادی و تحلیل مقایسه‌ای، مجموعه‌ای غنی از داده‌های مرتبط با این پژوهش جمع‌آوری شد.

در گام نخست، کتاب‌های مبانی و نظریه گردآوری‌شده از این منابع، با استفاده از روش تحلیل محتوا بررسی شدند. در این مرحله، کتاب‌هایی که به جامعه‌شناسی دورکیم نپرداخته بودند، شناسایی و از مجموعه داده‌ها کنار گذاشته شدند. سپس متن کتاب‌هایی که به جامعه‌شناسی دورکیم پرداخته بودند، خلاصه و مضامین آن‌ها استخراج و تحلیل شد. همچنین، میزان پرداخت هر کتاب به جامعه‌شناسی دورکیم، متناسب با حجم کل کتاب، تعیین شد. مضامین مرتبط با جامعه‌شناسی دورکیم با توجه به منابع مورد ارجاع، محتوای سایر فصل‌های کتاب و ارجاعات درون‌متنی و پایانی، به‌صورت مقایسه‌ای تحلیل شدند. از آن‌جا که کتاب‌های مورد بررسی در حوزه مبانی و نظریه‌های جامعه‌شناسی بودند و صرفاً به اندیشه یک متفکر اختصاص نداشتند، تعیین معیاری برای سنجش میزان پرداخت آن‌ها به اندیشه دورکیم ضروری بود. تحلیل مقایسه‌ای داده‌ها نشان داد کتاب‌هایی که به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم دست‌کم ۱۰ درصد از محتوای خود را به جامعه‌شناسی دورکیم اختصاص داده‌اند، از ظرفیت تحلیلی لازم برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های این پژوهش برخوردارند. بر این اساس، این آثار به‌عنوان داده‌های اصلی پژوهش انتخاب شدند.

^۱ بخشی از داده‌ها از «فهرست گزارش‌های تحقیقی و انتشارات چاپی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی از سال ۱۳۳۷-۱۳۴۹» تهیه شده توسط باقر پرهام و «فهرست تحقیقات و انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی از سال ۱۳۳۷ تا پاییز ۱۳۵۷» بدست آمده است.

یافته‌های پژوهش

بررسی نوع مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با آثار اصلی یک متفکر، پیش‌نیاز تحلیل خوانش آن‌ها از اندیشه او در قالب ترجمه و تألیف است. از این رو، آثار اصلی امیل دورکیم نخستین متونی هستند که برای بررسی خوانش اندیشه او در ایران موضوعیت می‌یابند. بررسی سیر ترجمه آثار دورکیم از دهه ۱۳۲۰ تا دهه ۱۳۹۰، یافته‌های زیر را نشان می‌دهد.

۱. برخلاف تصور رایج، نخستین ترجمه آثار دورکیم در دهه ۱۳۲۰ و در قالب ۱۴ مقاله در ماهنامه وزارت فرهنگ با عنوان «آموزش و پرورش»^۱، توسط محمد وثوق در فاصله سال‌های ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۱ منتشر شده است. این مقالات، اقتباسی از چهارده درس‌گفتار دورکیم در دانشگاه سوربن (۱۹۰۲-۱۹۰۳) با عنوان آموزش اخلاقی هستند. تحلیل مضمون و بررسی عناوین ۲۴۹ شماره این مجله، منتشرشده در فاصله سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۵۹، نشان داد که بخش عمده مقالات آن به موضوعاتی چون روان‌شناسی کودک، تعلیم و تربیت جوانان و اقتضائات آموزش مدرن اختصاص دارد و طیف متنوعی از نویسندگان و دیدگاه‌ها را معرفی می‌کند. همچنین، در این مجله به این مباحث در اندیشه متفکران مسلمان و نیز سنت ادبی و فلسفی ایران پیشامدرن توجه ویژه‌ای شده است. به نظر می‌رسد توجه به دورکیم، خارج از فضای جامعه‌شناسی و پیش از ورود آکادمیک این علم به ایران و به‌عنوان متفکری در کنار سایر متفکران و نویسندگان مطرح بوده است. در این دوره، توجه به درس‌گفتارهای آموزش اخلاقی دورکیم نه با تأکید بر دستگاه نظری جامعه‌شناختی او، بلکه در چارچوب مباحث مربوط به الزامات تحقق آموزش مدرن صورت گرفته است.

۲. دومین اثر ترجمه‌شده از دورکیم، پایان‌نامه احمد زهیری با عنوان «تعلیم و تربیت و جامعه‌شناسی؛ نوشته امیل دورکیم» است که با راهنمایی علی‌محمد کاردان، در سال ۱۳۳۸ و در گروه آموزشی روان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران تدوین شده است. با توجه به این اثر و اثر نخست، منشأ ورود جامعه‌شناسی دورکیم به ایران را خارج از فضای رسمی جامعه‌شناسی و در پیوند با علاقه جامعه علمی به مباحث آموزش و پرورش مدرن و چگونگی تحقق آن دانست.

۳. کتاب «قواعد روش جامعه‌شناسی» در سال ۱۳۴۳، نخستین اثر ترجمه‌شده از یک متفکر جامعه‌شناس در فضای جامعه‌شناسی آکادمیک ایران بود. این کتاب توسط انتشارات مؤسسه منتشر شد و به‌عنوان یکی از نخستین آثار تأثیرگذار در شکل‌گیری جامعه‌شناسی آکادمیک ایران، به الگویی برای تفکر جامعه‌شناختی در پژوهش‌های نظری و کاربردی تبدیل شد. این اثر با ترجمه کاردان، تقریباً در تمامی کتاب‌های تألیفی یا اقتباسی مؤسسه در حوزه مبانی و نظریه مورد ارجاع قرار گرفته و به‌عنوان نخستین کتاب در زمینه نظریه و روش جامعه‌شناسی و آغازگر مرحله‌ای جدید در پژوهش علمی درباره جامعه شناخته شده است. قواعد تا دهه ۶۰ دو بار و تا دهه ۹۰، هفت بار تجدید چاپ شد. در سال ۱۳۴۸، این کتاب توسط عنایت‌الله شکیباپور با عنوان «قوانین و روش‌های جامعه‌شناسی» و همراه با ضمیمه‌ای با عنوان «جامعه‌شناسی در کشورهای سوسیالیستی» ترجمه شد؛ با این حال، این ترجمه تجدید چاپ نشد و ارجاعی به آن در کتاب‌های بررسی‌شده، مقالات نامه علوم اجتماعی و پژوهش‌های مؤسسه مشاهده نشد.

۴. کتاب «تقسیم کار اجتماعی»، یکی از مهم‌ترین آثار دورکیم، با فاصله زمانی ۱۶ ساله از ترجمه قواعد، توسط حسن حبیبی در سال ۱۳۵۹ و از سوی انتشارات قلم ترجمه شد و تا سال ۱۳۶۹، یعنی زمان ترجمه مجدد آن توسط باقر پرهام با عنوان «درباره تقسیم کار اجتماعی» تجدید چاپ نشد. با وجود اهمیت محوری این اثر در شناخت اندیشه دورکیم و جایگاه آن برای جامعه‌شناسان ایرانی در این دوره، ارجاعات به این ترجمه در جامعه آکادمیک گسترده نبوده و در بسیاری از موارد، ارجاع به متن اصلی فرانسوی

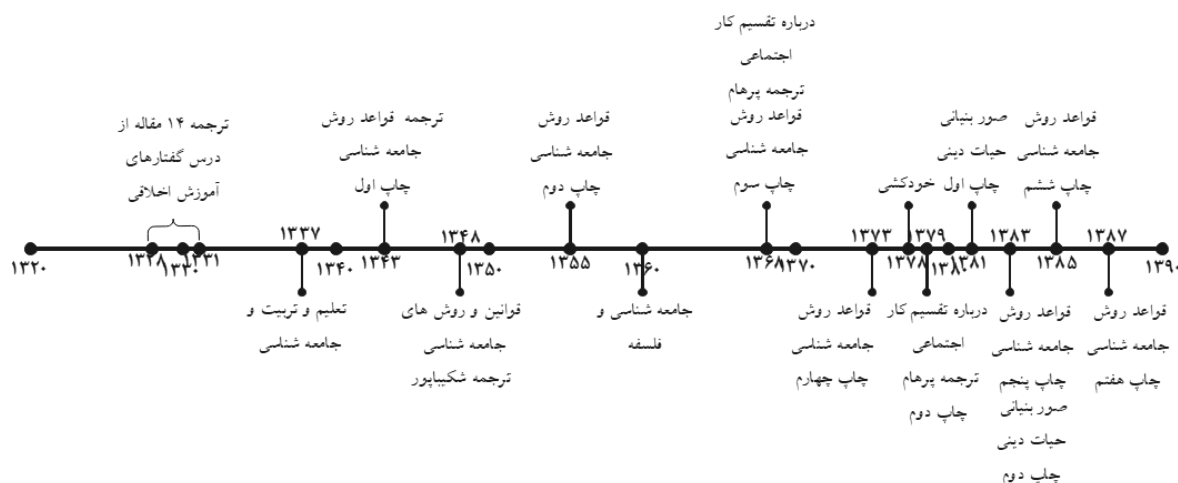
^۱ ماهنامه آموزش و پرورش وابسته به وزارت فرهنگ در سال ۱۳۰۴ تاسیس شد و تا سال ۱۳۰۶ با نام تعلیم و تربیت منتشر شده است. پس از تعطیلی به مدت چند سال، در ۱۳۱۳ تجدید چاپ شد و نام آن به آموزش و پرورش تغییر کرد.

یا ترجمه‌های انگلیسی آن صورت گرفته است. عدم تجدید چاپ این ترجمه نیز می‌تواند نشان‌دهنده جایگاه حاشیه‌ای آن در فضای آکادمیک ایران باشد.

۵. سومین کتاب ترجمه‌شده از دورکیم، «جامعه‌شناسی و فلسفه»، توسط فرحناز خمسه‌ای در سال ۱۳۶۰ ترجمه و از سوی مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها منتشر شد. این اثر تا سال ۱۳۹۱، یعنی زمان ترجمه مجدد آن توسط مرتضی ثاقب‌فر و فریدون سرمد، تجدید چاپ نشد. انتشار این کتاب خارج از فضای رسمی جامعه‌شناسی سبب شد که در حاشیه منابع مورد استفاده قرار گیرد و در میان پژوهشگران جامعه‌شناسی دانشکده ادبیات، مؤسسه و دانشکده علوم اجتماعی جایگاه برجسته‌ای پیدا نکند.

۶. اثر مهم دیگر دورکیم، «خودکشی»، پس از دهه ۱۳۶۰ و در سال ۱۳۷۸، توسط نادر سالارزاده ترجمه و از سوی انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی منتشر شد. با وجود آن‌که خودکشی از آثار اصلی دورکیم و الگویی روش‌شناختی برای کاربست روش جامعه‌شناسی در ایران شناخته می‌شد، ترجمه آن با تاخیر قابل توجهی صورت گرفت. در نتیجه، در کتاب‌ها و پژوهش‌های این دوره، ارجاع به این اثر غالباً نه به ترجمه آن، بلکه به متن اصلی فرانسوی، ترجمه‌های انگلیسی یا منابع دست دوم انجام می‌شد.

۷. «صور بنیانی حیات دینی»، که به تعبیر برخی از متفکران مهم‌ترین اثر دورکیم به شمار می‌آید، با فاصله زمانی قابل توجهی از نخستین ترجمه آثار او و در سال ۱۳۸۱ ترجمه شده است. به‌طور کلی، توجه به این اثر در میان جامعه‌شناسانی که بیش‌تر متأثر از سنت فرانسوی و تحصیل‌کرده دانشگاه‌های ژنو و فرانسه مانند دانشگاه سوربن و رنه دکارت و... بودند، بیش از جامعه‌شناسانی بود که تحصیل‌کرده دانشگاه‌های آمریکا یا متأثر از فضای جامعه‌شناسی آمریکایی بودند. باین‌حال، ترجمه این اثر نیز، همانند دیگر آثار دورکیم، با فاصله زمانی زیاد از نخستین ترجمه اثر او در ایران انجام شد؛ به‌گونه‌ای که نزدیک به ۴۰ سال میان این دو ترجمه فاصله وجود داشت. مباحث این کتاب، پیش از ترجمه به‌صورت غیرمستقیم در کتاب‌های مبانی و نظریه و نیز آثار مرتبط با جامعه‌شناسی دین، مانند «دین و بنیاد جامعه‌شناسی» منوچهر خدایارمجبی و «تاریخ مختصر ادیان بزرگ» از فلیسین شاله، با ارجاع به متن اصلی فرانسوی یا ترجمه‌های انگلیسی، آن مطرح شده بود. در نمودار (۱)، آثار ترجمه‌شده دورکیم در دهه‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۹۰ ارائه شده است.

نمودار ۱- نمودار زمانی آثار ترجمه‌شدهٔ دورکیم تا دهه ۹۰

دورکیم در آینه ترجمه؛ بررسی کتاب‌های مبانی و نظریه

برای بررسی مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با جامعه‌شناسی دورکیم، ابتدا کتاب‌های ترجمه‌شده و اغلب اقتباسی مبانی و نظریه که در چارچوب روش‌شناسی تاریخ‌خوانش و با استفاده از تکنیک‌های مذکور، ارجاعات معناداری به جامعه‌شناسی دورکیم داشتند، شناسایی و بررسی شدند. در گام دوم، کتاب‌هایی که به یک متفکر خاص یا یکی از ابعاد اندیشه او با تأثیرپذیری از خوانشی خاص از دورکیم پرداخته بودند، شناسایی شدند. از مجموع آثار شناسایی‌شده، ۱۳ کتاب (۵/۵۶ درصد) در حوزه مبانی، ۳ کتاب (۱۳ درصد) در حوزه نظریه، ۷ کتاب (۴/۳ درصد) به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم متأثر از دورکیم یا برخی ابعاد اندیشه جامعه‌شناسی او بودند. بر این اساس، مضامین تمامی کتاب‌های ترجمه‌شده مبانی و نظریه جامعه‌شناسی در فاصله دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۷۰ بررسی شد و از میان آن‌ها، کتاب‌های مبانی زیر شناسایی شدند: «جامعه‌شناسی» (۱۳۴۱) نوشته سموئل کنیگ^۱، ترجمه مشفق همدانی؛ «جامعه‌شناسی» (۱۳۴۳) نوشته گاستون بوتول^۲، ترجمه هاشم رضی؛ «زمینه جامعه‌شناسی» (۱۳۴۴) نوشته ویلیام فیلدینگ آگبرن^۳ و مایر فرانسیس نیم‌کف^۴، ترجمه امیرحسین آریان‌پور؛ «طرح مسائل جامعه‌شناسی امروز» (۱۳۴۹) نوشته ژرژ گوروویچ^۵، ریمون آرون^۶، آلن تورن^۷، پاول هنری شومبارت دولو^۸، هانری مندراس^۹، ژرژ فریدمان^{۱۰}، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر؛ «مبانی جامعه‌شناسی» (۱۳۴۹) نوشته گوروویچ و مندراس، ترجمه باقر پرهام؛ «جامعه‌شناسی چیست؟» (۱۳۵۱) نوشته الکس اینکلس^{۱۱}، ترجمه یحیی شمس؛ «جامعه‌شناسی» (۱۳۵۵) نوشته تامس برتون باتومور^{۱۲}، ترجمه حسن منصور و حسن حسینی کلجاهی؛ «جامعه امروز» (۱۳۵۶) نوشته مجموعه ۲۴ نفر از نویسندگان آمریکایی، ترجمه فرهنگ هلاکویی؛ «تاریخ جامعه‌شناسی» (۱۳۵۶) نورتین سازی کوزمیکال^{۱۳}، ترجمه احد زرفروشان؛ «خاستگاه‌های جامعه‌شناسی» (۱۳۶۸) نوشته جوزف هایم آبراهام^{۱۴}، ترجمه احمد کریمی؛ «مبانی جامعه‌شناسی» (۱۳۶۹) نوشته بروس کوئن^{۱۵}، ترجمه غلامعباس توسلی. دو کتاب ترجمه‌شده مبانی جامعه‌شناسی که متأثر از مکتب شیکاگو بودند، اما در مؤسسه جایگاهی حاشیه‌ای داشتند، عبارت‌اند از: «مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی» (۱۳۵۰) نوشته ژوزف روسک و رولند وارن، ترجمه بهروز نبوی و احمد کریمی و «اصول جامعه‌شناسی» (۱۳۵۲) نوشته آلفرد مک کلانک لی، ترجمه محمدحسین فرجاد. از میان ۱۳ کتاب بررسی‌شده، ۴ کتاب به فضای جامعه‌شناسی فرانسه پس از دو جنگ، به‌ویژه اندیشه گوروویچ، ۷ کتاب به جامعه‌شناسی آمریکایی با محوریت کارکردگرایی ساختی پارسونز و ۲ کتاب به مکتب شیکاگو با محوریت پارک و برگس ارجاع داشتند.

^۱ Samuel Koenig

^۲ Gaston Bouthoul

^۳ William Fielding Ogburn

^۴ Meyer Francis Nimkoff

^۵ Georgesc Gurvitch

^۶ Raymond Aron

^۷ Alain Touraine

^۸ Paul Henri Chombart de Lauwe

^۹ Henri Mendras

^{۱۰} Georges friedmann

^{۱۱} Alex Inkeles

^{۱۲} Thomas Burton Bottomore

^{۱۳} Nurettin Sazi Kösemihal

^{۱۴} Joseph Hayim Abraham

^{۱۵} Bruce J Cohen

کتاب‌های نظریه جامعه‌شناسی شناسایی شده عبارت‌اند از: «مراحل اساسی اندیشه جامعه‌شناسی»، جلد دوم (۱۳۶۳)، نوشته ریمون آرون، ترجمه پرهام؛ «زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی» (۱۳۶۹)، نوشته لوئیس کوزر^۱، ترجمه محسن ثلاثی؛ «بینش‌ها و گرایش‌های عمده جامعه‌شناسی» (۱۳۷۰)، نوشته پل لازارسفلد^۲، ترجمه غلامعباس توسلی. کتاب‌های ترجمه‌شده‌ای که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به دورکیم یا برخی ابعاد اندیشه جامعه‌شناختی او پرداخته‌اند، عبارت‌اند از: «لوی استروس» (۱۳۵۰)، نوشته ادموند لیچ^۳، ترجمه حمید عنایت؛ «جامعه‌شناسی تالکوت پارسونز» نوشته گی روشه^۴، که در سال ۱۳۵۱ ترجمه شد اما چاپ آن تا سال ۱۳۷۶ به تعویق افتاد، ترجمه نیک‌گهر؛ «توتمیسم» (۱۳۶۱)، نوشته لوی اشتراوس^۵، ترجمه مسعود راد، «دورکیم» (۱۳۶۳)، نوشته آنتونی گیدنز، ترجمه یوسف اباذری؛ «منطق اجتماعی» (۱۳۶۴)، نوشته ریمون بودون^۶، ترجمه نیک‌گهر؛ «تغییرات اجتماعی» (۱۳۶۶)، نوشته گی روشه، ترجمه منصور وثوقی؛ «کنش اجتماعی» (۱۳۶۷)، نوشته گی روشه، ترجمه هما زنجانی‌زاده. با توجه به موضوع پژوهش حاضر، یعنی بررسی مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با دورکیم در قالب ترجمه و تألیف، تمرکز اصلی بر کتاب‌هایی است که در این سه دهه (تا اوایل دهه ۶۰) منتشر شده‌اند و در نقشه ذهنی ترسیم‌شده نیز به آن‌ها اشاره شده است. با این حال، برای تبیین و معنابخشی به یافته‌های پژوهش، به برخی از کتاب‌های منتشرشده در دهه ۱۳۶۰ نیز، در حدی که با موضوع پژوهش ارتباط داشته‌اند، توجه شده است.

^۱ Lewis Alfred Coser

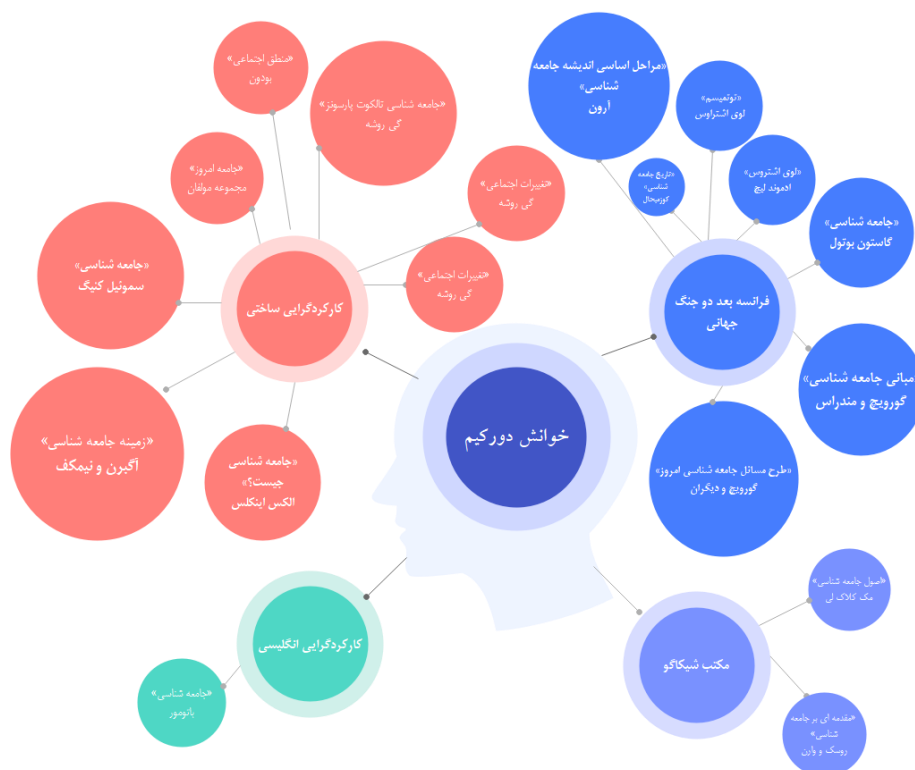
^۲ Paul Lazarsfeld

^۳ Edmund Leach

^۴ Guy Rocher

^۵ Levi Strauss

^۶ Raymond

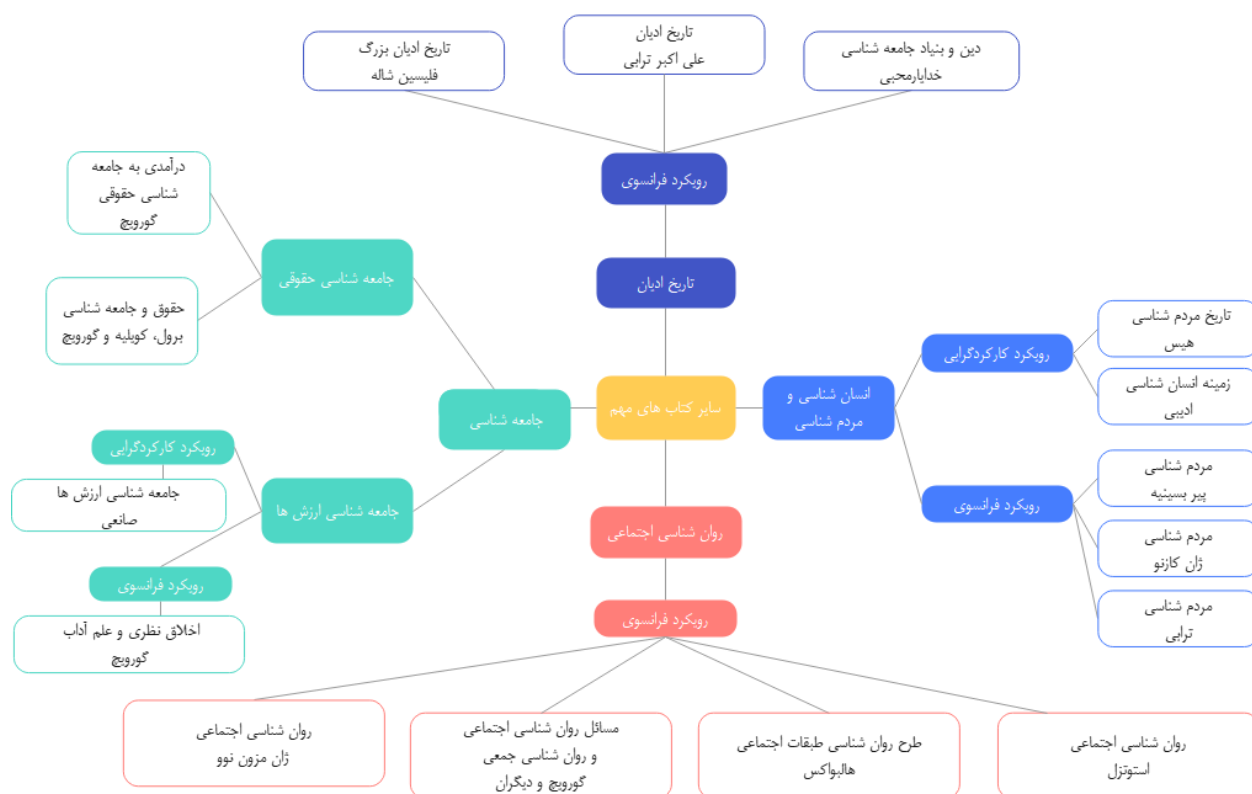
بررسی کتاب‌های ترجمه‌شدهٔ مبانی و نظریهٔ جامعه‌شناسی در این سه دهه نشان می‌دهد که دو خوانش اصلی از جامعه‌شناسی دورکیم در فضای علمی ایران تداوم یافته‌اند: نخست، خوانش کارکردگرایی ساختی با تأکید بر پروبلماتیک «نظم اجتماعی» و دوم، خوانش جامعه‌شناسی فرانسوی پس از دو جنگ جهانی با تفسیر گروویچ از مفهوم «امر اجتماعی تام» موس.

بررسی دقیق‌تر کتاب‌های منتشرشده در فاصله دهه‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۶۰، نکات زیر را آشکار می‌کند: ۱. در تحلیل این آثار، توجه به جایگاه کتاب، مترجم، انتشارات و مخاطبان اصلی آن‌ها اهمیت فراوانی دارد. بیش‌تر مترجمان کتاب‌های متأثر از خوانش آمریکایی (به‌جز کتاب آریان‌پور) خارج از فضای رسمی دانشکده و مؤسسه فعالیت می‌کردند. این وضعیت در فضای فرانسوی کم‌تر (اما نه با تفاوت زیاد) بود. مترجمان آثار گروویچ و مندراس، یعنی نیک‌گهر و پرهام، از اعضای برجستهٔ مؤسسه و دانشکده بودند و خود در سنت جامعه‌شناسی فرانسهٔ پس از دو جنگ جهانی قرار می‌گرفتند. ۲. مهم‌ترین کتاب‌های مبانی و نظریه از حیث ارجاع‌دهی، مخاطب و تأثیرگذاری بر فضای تدریس و پژوهش، کتاب‌های «زمینهٔ جامعه‌شناسی» آگبرن، «جامعه‌شناسی» کینگ، «جامعه‌شناسی» بوتول، «طرح مسائل...» گروویچ و «مبانی جامعه‌شناسی» گروویچ و مندراس هستند. البته سایر کتاب‌های بررسی‌شده نیز مطرح و مورد ارجاع هستند. ۳. نکتهٔ مهم دیگر آن است که، به استثنای کتاب آگبرن، سایر آثار توسط ناشران غیردانشگاهی منتشر شده‌اند. ۴. در نهایت، از نظر زمانی، الگوی معناداری دال بر غلبهٔ یکی از این دو خوانش بر دیگری در حوزهٔ ترجمه مشاهده نمی‌شود. در طول این

سه دهه، خوانش فرانسوی با محوریت گوروچ و خوانش آمریکایی با محوریت کارکردگرایی ساختی، هم‌زمان و در کنار یکدیگر در فضای ترجمه حضور داشته‌اند.

کتاب‌های مربوط به سایر رشته‌های علوم اجتماعی

در بررسی مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با اندیشه دورکیم، محدود کردن تحلیل به کتاب‌های ترجمه‌شده مبانی و نظریه جامعه‌شناسی، تصویر کاملی از نحوه مواجهه با اندیشه او به دست نمی‌دهد. افزون بر این، ارجاعات قابل توجهی به آثار دورکیم در کتاب‌های سایر حوزه‌های علوم اجتماعی نیز دیده می‌شود که بررسی آن‌ها، به جهت اهمیت‌شان در دو حوزه آموزش و پژوهش در مؤسسه و دانشکده ضروری است. در نمودار زیر، کتاب‌های ترجمه و تألیف‌شده‌ای که ارجاعات قابل توجهی به جامعه‌شناسی دورکیم دارند، نمایش داده شده‌اند.

نمودار ۳- کتاب‌های حوزه‌های جامعه‌شناسی و غیرجامعه‌شناسی با ارجاع به دورکیم

در میان کتاب‌های غیرجامعه‌شناسی، بیش‌ترین ارجاعات به دورکیم در آثار مربوط به مردم‌شناسی و انسان‌شناسی دیده می‌شود و پس از آن، کتاب‌های حوزه روان‌شناسی اجتماعی قرار دارند. در حوزه انسان‌شناسی و مردم‌شناسی، دو رویکرد عمده، یعنی سنت جامعه‌شناسی فرانسوی و کارکردگرایی، بیش‌ترین اهمیت را دارند. کتاب‌های کازنو، بسینیه و ترابی، اغلب متأثر از سنت جامعه‌شناسی

فرانسوی پس از دو جنگ، به‌ویژه اندیشه گوروپج هستند؛ در مقابل، کتاب‌های ادیبی و هیس بیش‌تر در چارچوب کارکردگرایی انگلیسی و آمریکایی صورت‌بندی شده‌اند. در حوزه روان‌شناسی اجتماعی نیز آثاری از جامعه‌شناسان فرانسوی، مانند موريس هالبواکس^۱، ژرژ گوروپج، ژان مزون نو^۲ و ژان استوتزل^۳ ترجمه شدند. افزون بر این، مباحث مرتبط با جامعه‌شناسی دین دورکیم در آثاری چون تاریخ ادیان نوشته فلیسین شاله^۴، دین و بنیاد جامعه‌شناسی نوشته منوچهر خدایارمحبی و تاریخ ادیان نوشته علی‌اکبر ترابی نیز مطرح شده است. شاله نیز متأثر از فضای فکری گوروپج بود و ارجاعات خدایارمحبی^۵ به صور اغلب از طریق اثر او صورت گرفته است. جامعه‌شناسی حقوق با محوریت اندیشه گوروپج نیز در این دوره مورد توجه قرار گرفت و آثاری از گوروپج و نویسندگانی چون کولیه و لوی برول در این زمینه ترجمه شده است.

همچنین در حوزه جامعه‌شناسی ارزش‌ها، آثاری از گوروپج و صناعی ترجمه شد که اثر دوم بیش‌تر متأثر از سنت کارکردگرایی بود. بازتاب نظری کتاب‌های ترجمه‌شده مبانی، نظریه و سایر حوزه‌های علوم اجتماعی در آثار تألیفی جامعه‌شناسان ایرانی، نشان‌دهنده میزان اهمیت این ترجمه‌ها و نحوه مواجهه نظری با آن‌ها در جامعه‌شناسی آکادمیک ایران است. از این‌رو، برای ارزیابی میزان تأثیر کتاب‌های ترجمه‌شده، لازم است بازتاب آن‌ها در آثار تألیفی و اقتباسی جامعه‌شناسان ایرانی بررسی شود.

تألیف یا اقتباس؛ بررسی کتاب‌های مبانی و نظریه

مواجهه با یک سنت نظری، بیش از هر چیز، در آثار تألیفی و قلم نویسندگان آن حوزه بازتاب می‌یابد. از این‌رو، بررسی کتاب‌های تألیفی در کنار آثار ترجمه‌شده، تصویر کامل‌تری از نحوه مواجهه با اندیشه دورکیم در متون جامعه‌شناختی ایران ارائه می‌دهد. بررسی مضامین مطرح‌شده در کتاب‌های ارجاع‌دهنده به جامعه‌شناسی دورکیم، به شناسایی سه مضمون اصلی انجامید و بر این اساس امکان تحلیل دقیق‌تر آثار فراهم شد. کتاب‌های تألیفی مبانی و نظریه جامعه‌شناسی را می‌توان در سه دسته مبانی جامعه‌شناسی، نظریه‌های جامعه‌شناسی و تاریخ جامعه‌شناسی طبقه‌بندی کرد. هرچند برخی آثار تلفیقی از دو یا حتی سه مضمون بودند، در نهایت هر کتاب بر اساس مضمون غالب خود در یکی از این سه دسته جای گرفت. از نظر محتوایی، بخش زیادی از متن کتاب‌های تألیفی ماهیتی اقتباسی دارد و حاصل یادداشت‌های نویسندگان آن‌ها در دوران تحصیل و فعالیت‌های پژوهشی‌شان است.

کتاب‌های تألیفی که بیش از ۱۰ درصد از محتوای آن‌ها به جامعه‌شناسی دورکیم اختصاص یافته است، به ترتیب زمانی عبارت‌اند از: «علم الاجتماع» یحیی مهدوی (۱۳۲۲)، «مبانی جامعه‌شناسی» علی اکبر ترابی (۱۳۴۱)، «علوم اجتماعی و سیر تکوینی آن» احسان نراقی (۱۳۴۴)، «جامعه‌شناسی عمومی» منوچهر محسنی (۱۳۴۹)، «جامعه‌شناسی و دینامیسم اجتماع» علی اکبر ترابی (۱۳۵۱)، «جامعه‌شناسی معاصر» محمدمهدی صالحی (۱۳۵۲)، «جامعه‌شناسی» جمال ودیعی (۱۳۵۷)، «مبانی و اصول جامعه‌شناسی» حشمت‌الله طبیبی (۱۳۵۲)، «نظریه‌های جامعه‌شناسی» حسین ادیبی و عبدالمعبود انصاری (۱۳۵۸)، «نظریه‌های

^۱ Maurice Halbwachs

^۲ Jean Masonneuve

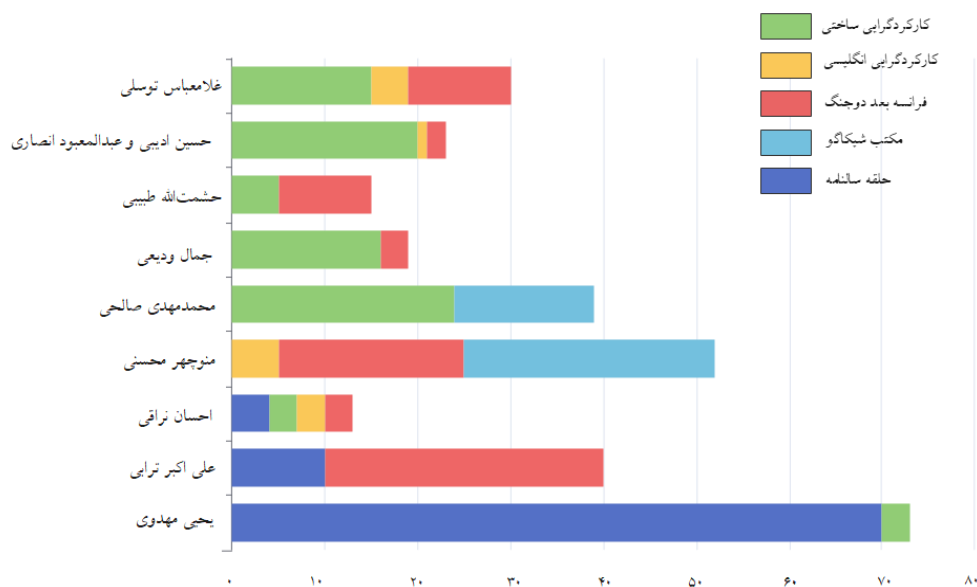
^۳ Jean stoetzel

^۴ Felicien Challaye

^۵ در سال ۱۳۴۱ گروه جامعه‌شناسی دین در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی به سرپرستی منوچهر خدایارمحبی تأسیس شد که تحقیقاتی در حوزه جامعه‌شناسی دین انجام داد. کتاب‌های «بنیاد دین و جامعه‌شناسی» و «جامعه‌شناسی عمومی ادیان» حاصل یادداشت‌های دوره تحصیل او در اروپا (۱۹۴۹-۱۹۵۷) در زمینه جامعه‌شناسی دینی است.

جامعه‌شناسی» غلامعباس توسلی (۱۳۶۹). از مجموع این آثار، هشت کتاب (۸۰ درصد) در حوزه مبانی جامعه‌شناسی و دو کتاب (۲۰ درصد) در حوزه نظریه‌های جامعه‌شناسی قرار می‌گیرند.

در مرحله بعد، میزان اهمیت هر کتاب و جایگاه علمی نویسنده آن در مؤسسه و دانشکده مورد بررسی قرار گرفت. بر این اساس، کتاب‌های «علم‌الاجتماع» مهدوی، «مبانی جامعه‌شناسی» ترابی، «علوم اجتماعی و سیر تکوینی آن» نراقی، «جامعه‌شناسی عمومی» محسنی، «مبادی و اصول جامعه‌شناسی» طیبی، «نظریه‌های جامعه‌شناسی» ادیبی و انصاری و «نظریه‌های جامعه‌شناسی» توسلی، به‌عنوان مهم‌ترین آثار مورد توجه در فضای دانشکده و مؤسسه انتخاب شدند. معیار انتخاب این آثار، جایگاه آن‌ها به‌عنوان منابع درسی یا پژوهشی، موقعیت دانشگاهی نویسندگان، جامعه مخاطبان، شواهد موجود در اسناد و مصاحبه‌های صورت گرفته درباره آن و نیز میزان ارجاع به آن در کتاب‌ها و مقالات مرتبط با فضای دانشکده و مؤسسه بوده است. نمودار زیر، فراوانی تجمعی میزان پرداخت کتاب‌های تألیفی مبانی و نظریه جامعه‌شناسی به اندیشه دورکیم را در نسبت با خوانش‌های مختلف جهانی از آثار او نشان می‌دهد. بررسی این نمودار، امکان تحلیل سیر تحول خوانش دورکیم در کتاب‌های تألیفی مبانی و نظریه را فراهم می‌کند.

نمودار ۴- فراوانی تجمعی درصد پرداخت کتاب‌های تألیفی مبانی و نظریه به جامعه‌شناسی دورکیم در نسبت با خوانش‌های مختلف از دورکیم

بررسی کتاب‌های ترجمه‌شده‌ای که ارجاعات معناداری به دورکیم داشتند، نشان داد که دو جریان اصلی و هم‌زمان در خوانش اندیشه دورکیم وجود داشته است. با این حال، الگوی مواجهه با دورکیم در کتاب‌های تألیفی (اعم از تألیف یا تألیف مبتنی بر اقتباس) متفاوت است. هرچند این آثار از نظر مبانی نظری تفاوت بنیادینی با کتاب‌های ترجمه‌شده ندارند، سبک نگارش و نحوه اقتباس و

شیوه بازسازی مفاهیم در آن‌ها به گونه‌ای است که، در مقایسه با آثار ترجمه‌شده، امکان صورت‌بندی منسجم‌تر سیر تحول خوانش دورکیم را در نسبت با پروبلماتیک‌های اصلی دو خوانش فراهم می‌کند. در ادامه، این الگو تشریح می‌شود.

حلقه سالنامه جامعه‌شناسی؛ ظهور «امر اجتماعی تام»

در میان کتاب‌های تألیفی، دو اثر مهم، یعنی «علم الاجتماع» یحیی مهدوی و «مبانی جامعه‌شناسی» علی‌اکبر ترابی، در نحوه پرداخت به جامعه‌شناسی دورکیم وجوه اشتراکی دارند و می‌توان آن‌ها را ذیل سنت جامعه‌شناسی فرانسوی و خوانش مبتنی بر «امر اجتماعی تام» طبقه‌بندی کرد. هر دو نویسنده، اندیشه دورکیم را در پرتو آثار همکاران و شاگردان او و با تأکید بر مفهوم «امر اجتماعی تام» تفسیر می‌کنند؛ از این رو، آثار آنان از کتاب‌هایی که در سال‌های بعد با خوانش‌های متفاوت تألیف شدند، متمایز است. از نظر زمانی، این نوع خوانش در آثار تألیفی دهه ۱۳۲۰ تا اوایل دهه ۱۳۴۰ غلبه دارد. هر دو اثر، به سبب جایگاه نویسندگان به عنوان مدرس، مؤلف و پژوهشگر، و نیز به دلیل استفاده از آن‌ها در دانشکده و مؤسسه از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند.

یحیی مهدوی مقطع دکتری خود را در دانشگاه سوربن، زیر نظر آندره لالاند، از شاگردان دورکیم و امیل بریه گذراند. هرچند مهدوی دانش آموخته فلسفه بود و در حوزه جامعه‌شناسی فعالیت حرفه‌ای نداشت، مهم‌ترین کتاب جامعه‌شناسی در دو دهه ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰ توسط او نگارش یافت. در بررسی سیر تحول کتاب‌های مبانی جامعه‌شناسی، «علم الاجتماع» (۱۳۲۲) را می‌توان نخستین کتاب مبانی جامعه‌شناسی و مهم‌ترین اثر آموزشی این حوزه در دانشکده ادبیات و مؤسسه طی دو دهه نخست آموزش جامعه‌شناسی در ایران دانست. به گفته عنایت، در فاصله سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۴۲، علم الاجتماع تنها کتاب فارسی موجود در زمینه جامعه‌شناسی بود و تا انتشار ترجمه کتاب آگبرن به قلم آریان‌پور، همچنان به عنوان کتاب درسی مورد استفاده قرار می‌گرفت (عنایت، ۱۳۵۳). این کتاب از سوی انتشارات دانشگاه تهران منتشر شد و در بسیاری از کتاب‌ها و پژوهش‌های بعدی، مورد ارجاع قرار گرفت. همچنین، در آزمون ورودی مؤسسه به عنوان منبع معرفی می‌شد و نقش مهمی در آموزش و پژوهش جامعه‌شناسی در دو دهه نخست ایفا کرد.

ادبیات علم الاجتماع به طور کامل متأثر از سنت فکری حلقه سالنامه جامعه‌شناسی و شاگردان و همکاران دورکیم است و از این حیث، با دیگر کتاب‌های بررسی‌شده تفاوتی آشکار دارد. بخش قابل توجهی از کتاب به تبیین جامعه‌شناسی دورکیم اختصاص یافته و ارجاعات آن اغلب به آثار اصلی دورکیم به زبان فرانسه است. مهم‌ترین متفکرانی که در این کتاب به آثار آنان ارجاع شده، به ترتیب عبارت‌اند از: مارسل موس^۱، سلسیتین بوگله^۲، ژرژ داوی^۳، پل فوکونه^۴، موریس هالبواکس^۵، دنیل اسرته^۶، هنری هوبرت^۷، چارلز بلوندل^۸، لوسین لوی برول^۹، آندره لالاند^{۱۰}، فرانسوا سیمیان^{۱۱}، آرماند کویلیه^{۱۲} و پل فولکیه^{۱۳}. در میان آثار دورکیم، تقسیم کار بیش‌ترین ارجاعات را به خود اختصاص داده است. پس از آن، قواعد، صور و خودکشی قرار دارند. افزون بر این، مقالات گردآوری‌شده

^۱ Marcel Mauss

^۲ Célestin Bouglé

^۳ Georges Davy

^۴ Paul Fauconnet

^۵ Maurice Halbwachs

^۶ Daniel essertier

^۷ Henri Hubert

^۸ Charles Blondel

^۹ Lucien Lévy-Bruhl

^{۱۰} André Lalande

^{۱۱} François Simiand

^{۱۲} Armand Cuvillier

^{۱۳} Paul Foulquié

در کتاب جامعه‌شناسی و فلسفه مقالات مشترک دورکیم و موس در سالنامه، درس‌گفتارهای آموزش اخلاقی و مقالات مربوط به جوامع ابتدایی که پیش از انتشار صور در سالنامه منتشر شده بودند، از دیگر منابع مهم مورد ارجاع هستند (مهدوی، ۱۳۲۲). کلیت کتاب بر اندیشه متفکران حلقه سالنامه استوار است و جامعه‌شناسی دورکیم را در پرتو آثار متفکرانی چون موس، بوگله، داوی و فوکونه تفسیر می‌کند. این‌رو، این اثر بیش از هر چیز بر سنت جامعه‌شناسی فرانسوی پیش از دو جنگ جهانی و جایگاه محوری اندیشه دورکیم در آن تأکید دارد. برخلاف بسیاری از کتاب‌های تألیفی متأخر، این اثر توجه چندانی به متفکران پس از دو جنگ جهانی، از جمله آرون، گورویچ، اشتراوس و نیز جامعه‌شناسان متأثر از آنان مانند ژان استوتزل، ژرژ بالاندیه، پیر ژرژ، فرانسوا پرو، آلفرد سووی ندارد. از این‌رو، می‌توان این اثر را نماینده نوعی خوانش از دورکیم دانست که اندیشه او را در چارچوب سنت فکری حلقه سالنامه جامعه‌شناسی تفسیر می‌کند. ارجاع گسترده به آثاری چون صور، درس‌گفتارهای آموزش اخلاقی دورکیم، مقالات مربوط به توتمیسم، دین در اقوام بدوی که در سالنامه منتشر شده‌اند و نیز مقالات گردآوری‌شده در جامعه‌شناسی و فلسفه، از ویژگی‌های متمایز این کتاب است؛ آثاری که در بسیاری از تألیفات بعدی کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. از این‌رو، بررسی این کتاب برای شناخت نخستین خوانش آکادمیک دورکیم در ایران اهمیت بنیادین دارد.

کتاب «مبانی جامعه‌شناسی» (۱۳۴۱) نوشته ترابی نیز در تبیین اندیشه دورکیم، به میزان زیادی از همین رویکرد تأثیر پذیرفته است. هرچند نویسنده این کتاب، هیچ‌گاه در مؤسسه و دانشکده، فعالیت آموزشی و پژوهشی نداشت، از نویسندگان فعال نامه علوم اجتماعی به‌عنوان یک نهاد تأثیرگذار در پژوهش و اشاعه جامعه‌شناسی در ایران، به شمار می‌رفت. افزون بر این، کتاب او در تقریرات صدیقی به‌عنوان یکی از منابع مطالعاتی دانشجویان معرفی شده و در بسیاری از کتاب‌های مبانی و نظریه جامعه‌شناسی نیز ارجاعات قابل توجهی به آن دیده می‌شود. دیگر آثار ترابی نیز در مؤسسه و دانشکده مورد استفاده و ارجاع قرار می‌گرفتند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به «نظری در تاریخ ادیان از لحاظ: جامعه‌شناسی، فلسفه، تاریخ ادیان و مذهب» (۱۳۴۱)، «مردم‌شناسی» (۱۳۴۸) و «فلسفه علوم» (۱۳۴۸) اشاره کرد.

مهم‌ترین کتاب‌های مورد ارجاع دورکیم کتاب قواعد و پس از آن کتاب خودکشی به زبان فرانسوی است. ارجاعات به کتاب صور عمدتاً به‌صورت غیرمستقیم انجام شده است. همچنین کتاب «تعلیم و تربیت و جامعه‌شناسی» دورکیم نیز در متن، با ارجاع به نسخه فرانسوی، قرار گرفته است. در مجموع، این کتاب نیز به‌طور گسترده متأثر از اندیشه دورکیم و پیروان او یا حلقه سالنامه است و بخش قابل توجهی از آن به تبیین جامعه‌شناسی دورکیم اختصاص یافته است. مباحث کتاب با ارجاع به آثار و اندیشه‌های موس، داوی، بوگله و هالبواکس، به‌عنوان اعضای حلقه سالنامه تدوین شده است. در کنار این ارجاعات، نویسنده به آثار گورویچ، فولکیه و کویلیه، به‌عنوان نمایندگان نسل بعدی متفکران متأثر از دورکیم، نیز توجه قابل توجهی نشان می‌دهد (ترابی الف، ۱۳۴۱: ۱-۷۲). نویسنده در بخش سوم کتاب، با بهره‌گیری از چارچوب نظری دورکیم، سازمان‌های خانوادگی، سیاسی، اقتصادی و دینی جامعه ایران را تحلیل می‌کند (همان: ۲-۸). نویسنده با پیشینه‌ای فلسفی، در مقاله‌ای با عنوان «فلسفه سیاسی؛ نخستین خاستگاه نظری جامعه‌شناسی معاصر»، رویکرد پوزیتیویستی متأثر از جامعه‌شناسی آمریکایی را به دلیل بی‌توجهی به مبانی فلسفی تفکر جامعه‌شناختی نقد می‌کند.

در جمع‌بندی، کتاب مبانی جامعه‌شناسی او را می‌توان اثری میانجی دانست که از یک سو به خوانش دورکیم در چارچوب آثار همکاران و شاگردان مستقیم او تکیه دارد و از سوی دیگر، به آثار نسل پس از جنگ جهانی دوم متأثر از دورکیم نیز توجه نشان می‌دهد. از این‌رو، می‌توان گفت توجه نویسنده به حلقه سالنامه بیش از آن که بازتولید مستقیم اندیشه این حلقه باشد، در پرتو خوانش جامعه‌شناسان فرانسوی پس از دو جنگ جهانی، به‌ویژه فولکیه، گورویچ، بوتول، کویلیه و شاله، صورت‌بندی شده است. در این میان مفهوم «امر اجتماعی تام» مهم‌ترین محور پیوند میان این دو نسل از اندیشمندان فرانسوی به شمار می‌رود.

جامعه‌شناسان فرانسوی بعد دو جنگ جهانی؛ التقاط «امر اجتماعی تام» و «نظم اجتماعی»

جامعه‌شناسان ایرانی در مواجهه با فضای جامعه‌شناسی فرانسه پس از دو جنگ جهانی و غلبه اندیشه ژرژ گوروچ در دانشگاه‌های محل تحصیل خود، و نیز تحت تاثیر استادانی که از این فضا و در مواردی از جامعه‌شناسی آمریکایی تأثیر پذیرفته بودند، برخلاف نسل پیشین دانش‌آموختگان (مانند مهدوی و ترابی)، گرایش بیش‌تری به سنت فکری شکل‌گرفته پیرامون گوروچ پیدا کردند. هنگامی که این نسل برای تحصیل به فرانسه رفت، دانشگاه‌های آن کشور تحت تأثیر نیازهای جامعه فرانسه پس از دو جنگ جهانی، به سوی گسترش مطالعات تجربی جامعه‌شناختی و بهره‌گیری از برخی دستاوردهای جامعه‌شناسی آمریکایی حرکت کرده بودند. مهدوی به‌طور مستقیم از شاگردان دورکیم تأثیر پذیرفته و در حلقه آموزشی آنان پرورش یافته بود. در مقابل، زمانی که ترابی، و پس از او احسان نراقی، منوچهر محسنی و حشمت‌الله طیبی برای تحصیل به دانشگاه سوربن رفتند، فضای آموزشی حاکم بر آن دانشگاه بیش از هر چیز متأثر از اندیشه گوروچ و شاگردان او، از جمله مندراس، بالاندیه، سووی، پیر ژرژ، کوویلیه، کازنو، باستید، بوتول و تا حدی آرون بود. در این دوره، جامعه‌شناسی تجربی آمریکایی در فرانسه هم‌زمان موضوع نقد و ارزیابی بود و برخی از مؤلفه‌های آن نیز به فضای آکادمیک فرانسه راه یافته بود.

کتاب «علوم اجتماعی و سیر تکوینی آن» (۱۳۴۴) نوشته نراقی، از مهم‌ترین آثار معرفی‌کننده جامعه‌شناسی در ایران است که در زمان انتشار خود در آموزش و پژوهش دانشگاهی، به‌ویژه در فضای تدریس و پژوهش، بسیار مورد استفاده و ارجاع قرار گرفت. از این‌رو، هرچند تنها بخش کوچکی از کتاب به جامعه‌شناسی دورکیم اختصاص یافته است، اما به دلیل جایگاه نویسنده، رویکرد نظری اثر، میزان ارجاعات، شمار مخاطبان و انتشار آن توسط دانشگاه تهران، بررسی این کتاب برای پژوهش حاضر اهمیت ویژه‌ای دارد. نراقی از شاگردان صدیقی و دانش‌آموخته دانشگاه سوربن بود و نزد استادانی چون سووی، بالاندیه، استوتزل تحصیل کرد. در روایت نراقی، گوروچ متفکری برجسته و اثرگذار است که تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری اندیشه او گذاشته است؛ از این‌رو، تحلیل او از جامعه‌شناسی فرانسه در چارچوب سنت فکری گوروچ و با تأکید بر مفهوم «امر اجتماعی تام» صورت می‌گیرد.

نراقی در معرفی جامعه‌شناسی، نخست سیر تاریخی اندیشه اجتماعی را از یونان تا قرون وسطی و دوران جدید دنبال می‌کند؛ رویکردی که ویژگی مشترک بسیاری از کتاب‌های مبانی و نظریه جامعه‌شناسی متأثر از سنت فرانسوی به شمار می‌رود (نراقی، ۱۳۴۴: ۲-۵۲). در بحث از اندیشه دورکیم، او بیش از همه به سه اثر قواعد، تقسیم کار و صور می‌پردازد و در کنار آن، مباحث اصلی کتاب خودکشی را نیز معرفی می‌کند. با این حال، چارچوب کلی تحلیل او از جامعه‌شناسی دورکیم، بر پایه دو اثر تقسیم کار و قواعد روش و با تأکید بر خوانش دورکیم به‌عنوان متفکری پوزیتیویست استوار است. از دیگر مباحث مطرح‌شده در این کتاب می‌توان به دیدگاه لوی برول درباره آداب و رسوم اخلاقی، مفهوم «امر اجتماعی تام» در اندیشه موس، رویکرد هالبواکس به اهمیت تخیل و تفکر فرد، تحلیل سیمیان از رابطه اقتصاد و جامعه، دیدگاه فوکونه درباره مسئولیت مدنی و جزایی در تاریخ، و همچنین جایگاه گوروچ در بازخوانی اندیشه دورکیم و ایجاد انسجام نظری میان ابعاد مختلف آن اشاره کرد. نراقی آشکارا متأثر از جامعه‌شناسی فرانسوی، به‌ویژه فضای فکری پس از دو جنگ جهانی است. از این‌رو، هرچند به متفکران حلقه سالنامه نیز ارجاع می‌دهد، خوانش او از این متفکران از دریچه تفسیر گوروچ از سنت دورکیمی صورت می‌گیرد (همان: ۹۴-۱۰۷).

پس از انتشار کتاب نراقی، کتاب‌های مبانی و نظریه جامعه‌شناسی به‌تدریج از تمرکز بر متفکران حلقه سالنامه فاصله گرفتند و توجه خود را بیش از پیش به متفکران فرانسوی پس از جنگ جهانی دوم، به‌ویژه گوروچ و جامعه‌شناسان متأثر از او، معطوف کردند. از مهم‌ترین آثار این جریان می‌توان به کتاب «جامعه‌شناسی عمومی» (۱۳۴۹) نوشته منوچهر محسنی اشاره کرد. محسنی از پژوهشگران گروه مطالعات روستایی مؤسسه و از اعضای هیئت علمی دانشکده علوم اجتماعی بود. کتاب او در سه بخش تنظیم شده

است: مبانی جامعه‌شناسی، تاریخ جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی تجربی؛ بخشی که با تأکید بر پژوهش‌های خرد و سنت مکتب شیکاگو تدوین شده است.

در فصل نخست، در بحث از قلمرو جامعه‌شناسی، با استناد به دیدگاه گورویچ، بر اهمیت مفهوم «امر اجتماعی تام» در تعریف موضوع جامعه‌شناسی تأکید می‌کند (محسنی، ۱۳۴۹: ۱-۱۲). در بررسی اندیشه دورکیم نیز بیش‌ترین توجه او به کتاب‌های تقسیم کار و قواعد (همان: ۱۷-۳۵) و خودکشی معطوف است. مباحثی چون تقسیم کار اجتماعی، دو نوع همبستگی، جایگاه وجدان جمعی و تمایز جامعه از فرد، از مهم‌ترین موضوعاتی هستند که در این بخش مورد بحث قرار می‌گیرند. علاوه بر این، نویسنده با تأکید بر جایگاه اخلاق در حیات اجتماعی، به کتاب‌های «جامعه‌شناسی و فلسفه» و «صور بنیادی حیات دینی» نیز ارجاع می‌دهد و نسبت میان اخلاق و جامعه را از منظر دورکیم بررسی می‌کند. با وجود این، تفسیر کلی او از آثار دورکیم، از جمله صور، جامعه‌شناسی و فلسفه، قواعد، خودکشی و تقسیم کار در چارچوب خوانش گورویچ و با محوریت مفهوم «امر اجتماعی تام» صورت می‌گیرد (همان: ۱۸۷-۲۰۳). هرچند در فصل‌های آغازین کتاب، به‌ویژه تا پایان بخش چهارم، تعریف امر اجتماعی، موضوع جامعه‌شناسی و مباحث روش‌شناختی عمدتاً براساس سنت جامعه‌شناسی فرانسه پس از جنگ جهانی دوم و با ارجاع به متفکرانی چون گورویچ، کویلپه، آرون، کازنو و دیگران تدوین شده است، اما از بخش چهارم به بعد، نویسنده به تدریج به رویکردهای خرد در جامعه‌شناسی آمریکایی گرایش پیدا می‌کند (همان: ۳۱۹-۵۲۷). در تحلیل نهایی باید گفت از آن جا که نویسنده تحصیل‌کرده فرانسه و متأثر از فضای جامعه‌شناسی فرانسه است، می‌توان رویکرد نظری او به جامعه‌شناسی را متأثر از فضای فرانسوی دانست. بر همین اساس، دورکیم نیز در این اثر نه به‌مثابه متفکری مستقل، بلکه به‌عنوان بنیان‌گذار سنت جامعه‌شناسی فرانسه و در پرتو همین سنت نظری تفسیر می‌شود.

بنابراین، به نظر می‌رسد خوانش نویسنده این کتاب از اندیشه دورکیم، همانند بسیاری از آثار مبانی جامعه‌شناسی این دوره، حاصل تلفیق دو سنت نظری جامعه‌شناسی فرانسه پس از دو جنگ جهانی و کارکردگرایی آمریکایی است. در مباحث مربوط به تعریف جامعه‌شناسی، قلمرو، روش‌شناسی و مفاهیم بنیادی آن، نویسنده به نسبت جامعه‌شناسی مدرن با سنت و تاریخ ایران و نیز پیوند آن با تاریخ اندیشه غرب توجه نشان می‌دهد؛ رویکردی که بازتاب‌دهنده تأکید سنت فرانسوی بر امتداد تاریخی اندیشه جامعه‌شناختی است. در مقابل، بخش پنجم کتاب بیش از هر چیز متأثر از فضای کارکردگرایی ساختی و سنت مکتب شیکاگو است و حتی سازمان‌دهی مباحث و فصل‌بندی آن نیز بر اساس همین چارچوب نظری صورت گرفته است.

کتاب مهم دیگر در این فضا، «مبادی و اصول جامعه‌شناسی» (۱۳۵۲) حشمت‌الله طیبی است. طیبی از اعضای هیئت علمی و پژوهشگران مؤسسه و از نویسندگان نامه علوم اجتماعی بود و با راهنمایی بیش از بیست پایان‌نامه پس از سال ۱۳۵۰، در شمار استادان اثرگذار دانشکده قرار داشت. او در این کتاب بارها به تقریرات غلامحسین صدیقی ارجاع می‌دهد و در تنظیم مباحث خود، آن تقریرات را یکی از منابع اصلی قرار داده است. طیبی، متأثر از سنت جامعه‌شناسی فرانسه، سیر تحول اندیشه اجتماعی را از یونان باستان تا قرون وسطی و دوران جدید دنبال می‌کند و بر ضرورت فهم جامعه‌شناسی در بستر این تحول تاریخی تأکید دارد (طیبی، ۱۳۵۲: ۱-۳۶). در مجموع، ساختار نظری کتاب متأثر از جامعه‌شناسان فرانسوی پس از دو جنگ جهانی از جمله گورویچ، باستید، کویلپه، بوتول، مندراس و بالاندیه است و بیش از همه، مفهوم «امر اجتماعی تام» در خوانش گورویچ، محور سازمان‌دهنده مباحث آن به شمار می‌رود (همان: ۱۱۲-۱۱۹).

در بحث از نهاد دین و حکومت، نویسنده ضمن ارجاع فراوان به کتاب صور دورکیم و اثر مهدوی، به کتاب‌های آگبرن، کنیگ، گورویچ، موس، کازنو، شاله، بوتول، کوویلپه و باستید نیز ارجاع می‌دهد. هرچند بخش عمده ارجاعات کتاب به متفکرین فرانسوی پس از دو جنگ اختصاص دارند، به نظر می‌رسد رویکرد نویسنده در تحلیل نهادهای اجتماعی بیش از همه متأثر از سنت کارکردگرایی،

به‌ویژه کارکردگرایی آمریکایی باشد. در بحث از نهادها، به‌ویژه نهاد خانواده، دین و حکومت، ارجاعات فراوانی به آثار کینگ و آریان‌پور دیده می‌شود و مضامین این بخش عمدتاً در چارچوب کارکردگرایی ساختی و با تأکید بر پروبلماتیک «نظم اجتماعی» صورت‌بندی شده‌اند (همان: ۱۵۵-۲۰۰). این برداشت با این واقعیت تقویت می‌شود که نزدیک به ۹۰ درصد ارجاعات کتاب به جامعه‌شناسان فرانسوی پس از دو جنگ اختصاص دارد؛ فضایی که در آن کارکردگرایی ساختی و تلقی آن از امر اجتماعی در آثار جامعه‌شناسانی چون بالاندیه، کروزیه، تورن، مندراس نیز مورد توجه قرار گرفته است. به این ترتیب، مفاهیم نهاد و کارکرد در جامعه‌شناسی فرانسه نیز در پرتو سنت کارکردگرایی آمریکایی تفسیر شده‌اند (طیبی، ۱۳۵۲: ۲۵۰-۲۰۲).

در بحث از جامعه‌شناسی دورکیم، نویسنده در چارچوب فضای نظری یادشده، بیش از همه به کتاب‌های تقسیم کار، صور و خودکشی توجه دارد. باین‌حال، به دو مقاله دورکیم با عنوان‌های «پژوهش‌های تازه علم الاجتماع» و «احساسات دینی در عصر حاضر» نیز اشاره می‌کند. پرداخت نویسنده به ابعاد مختلف جامعه‌شناسی دورکیم یکسان نیست؛ بلکه عمده توجه او بر روش‌شناسی دورکیمی، به‌ویژه مباحث قواعد روش جامعه‌شناسی، و مفاهیمی چون روش علمی، شیئیت و ویژگی‌های امور اجتماعی متمرکز است (همان: ۱۰۷-۱۱۲).

موضع نظری نویسنده در این کتاب، همانند کتاب محسنی، آمیزه‌ای از سنت جامعه‌شناسی فرانسه پس از دو جنگ و کارکردگرایی انگلیسی و آمریکایی است. همچنین، نشانه‌های تقویت تدریجی سنت کارکردگرایی در کتاب‌های مبانی این دوره به‌وضوح در این اثر نیز مشاهده می‌شود. باین‌حال، در تحلیل نهایی و با توجه به تحصیل نویسنده در دانشگاه سوربن فرانسه و تأثیرپذیری او از فضای نظری آن، می‌توان نتیجه گرفت که چارچوب اصلی تحلیل وی همچنان متأثر از سنت جامعه‌شناسی فرانسه است. ساختار کتاب، نحوه پرداخت به کلیت اندیشه جامعه‌شناختی، قلمرو و روش‌شناسی جامعه‌شناسی، توجه به سیر تاریخی اندیشه اجتماعی، و نیز تحلیل نهادهای خانواده، دین و حکومت، همگی بیش از هر چیز در چارچوب سنت جامعه‌شناسی فرانسه صورت‌بندی شده‌اند.

همچنین کتاب «تاریخ جامعه‌شناسی» (۱۳۵۱) نوشته جمشید مرتضوی، استاد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ارجاعات فراوانی به جامعه‌شناسی فرانسه پس از دو جنگ، به‌ویژه اندیشه گوروچ دارد. نویسنده در چارچوب این سنت به آرای موس، بوگله و داوی نیز توجه کرده است. این کتاب در میان جامعه‌شناسان مؤسسه نیز مورد ارجاع قرار گرفته است (مرتضوی، ۱۳۵۱). باین‌حال، سهم مباحث مربوط به جامعه‌شناسی دورکیم در این کتاب محدود است و بخش عمده مطالب آن به تاریخ جامعه‌شناسی اختصاص دارد، نه به مبانی و نظریه‌های جامعه‌شناسی.

کارکردگرایی ساختی؛ هر مونی «نظم اجتماعی»

با ورود جامعه‌شناسان فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های آمریکا به ایران، به‌تدریج از غلبه سنت جامعه‌شناسی فرانسوی کاسته شد و این تحول در ترجمه‌ها و تألیف‌های کتاب‌های مبانی و نظریه جامعه‌شناسی نیز بازتاب یافت. کتاب‌های «جامعه‌شناسی معاصر» (۱۳۵۲) نوشته محمد مهدی صالحی و «جامعه‌شناسی» (۱۳۵۷) نوشته جمال ودیعی، بیش از هر اثر دیگری متأثر از کارکردگرایی ساختی پارسونزی‌اند و به خوبی گزار از پروبلماتیک «امر اجتماعی تام» در سنت جامعه‌شناسی فرانسه به پروبلماتیک «نظم اجتماعی» در کارکردگرایی ساختی آمریکایی را بازنمایی می‌کند. عموم ارجاعات این دو کتاب به زبان انگلیسی و به منابع جامعه‌شناسان آمریکایی است و توجه به جامعه‌شناسان فرانسوی حلقه سالنامه و جامعه‌شناسان پس از دو جنگ در آن‌ها بسیار محدود است. باین‌حال، همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، ارجاعات به این کتاب‌ها محدود بوده و نویسندگان آن‌ها نیز در فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی مؤسسه و دانشکده نقشی نداشته‌اند. ودیعی عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان و صالحی استاد دانشگاه ملی ایران بود؛ از این‌رو، آثار

آنان از نظر میزان تأثیرگذاری و ارجاع، جایگاهی هم‌سنگ کتاب‌های پیش‌تر بررسی‌شده نداشتند. با وجود این، بررسی این آثار نشان می‌دهد که در این دوره، رویکرد کارکردگرایی ساختی در تألیف کتاب‌های مبانی و نظریه‌های جامعه‌شناسی با اقبال روزافزونی مواجه شده بود. در واقع، نگارش این دو کتاب را می‌توان سرآغاز ظهور و سپس غلبه سنت کارکردگرایی ساختی در فضای آکادمیک جامعه‌شناسی ایران، به‌ویژه خارج از حوزه نفوذ دانشکده و مؤسسه دانست. در ادامه، کتاب «نظریه‌های جامعه‌شناسی» نوشته حسین ادیبی و عبدالمعبود انصاری (۱۳۵۸) و سپس کتاب «نظریه‌های جامعه‌شناسی» غلامعباس توسلی (۱۳۶۸) اهمیت بیش‌تری یافتند و در فضای مؤسسه و دانشکده منابعی مهم در تدریس و پژوهش بوده‌اند.

کتاب «نظریه‌های جامعه‌شناسی» (۱۳۵۸) نوشته ادیبی و انصاری، پس از آثار ودیعی و صالحی و در اواخر دهه ۱۳۵۰ منتشر شد. نویسندگان این کتاب متأثر از سنت جامعه‌شناسی انگلیسی-آمریکایی بودند و در سال‌های بعد نیز به ترجمه و تألیف آثاری درباره سی.رایت میلز پرداختند. انصاری از نویسندگان نامه علوم اجتماعی بود و ادیبی نیز به‌عنوان استاد جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، از سال ۱۳۵۰ به بعد راهنمایی یا مشاوره بیش از ۴۰ پایان‌نامه را در دانشکده بر عهده داشت.

ادیبی همچنین از پژوهشگران گروه جامعه‌شناسی شهری مؤسسه بود و در فاصله سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۶۳ به‌عنوان مشاور علمی پایان‌نامه‌های جامعه‌شناسی فعالیت می‌کرد. از این‌رو، او از چهره‌های اثرگذار مؤسسه و دانشکده و نیز نویسندگان مجله نامه علوم اجتماعی به شمار می‌رفت. افزون بر این، کتاب دیگری از او در حوزه جامعه‌شناسی طبقات اجتماعی، با رویکردی متأثر از کارکردگرایی ساختی، توسط انتشارات مؤسسه منتشر شده است.

ادیبی و انصاری در مقدمه کتاب «نظریه‌های جامعه‌شناسی»، ضمن اشاره به تأثیرپذیری خود از مکتب تضاد، جامعه‌شناسی دورکیم را در نسبت با سنت کارکردگرایی ساختی بررسی و تحلیل می‌کنند. ارجاعات به آثار دورکیم در این کتاب عمدتاً بر نسخه‌های انگلیسی آثار او، به‌ویژه کتاب‌های قواعد، خودکشی و تقسیم کار استوار است. نویسندگان، پژوهش خودکشی را یکی از مهم‌ترین نمونه‌های کاربرد روش‌شناسی جامعه‌شناختی در تبیین پدیده‌های اجتماعی می‌دانند و تحلیل نسبتاً مفصلی از آن ارائه می‌کنند (ادیبی و انصاری، ۱۳۵۸: ۲۰-۲۴). در بخش دیگری از کتاب، در بحث از خودکشی، گونه‌های مختلف آن، نسبت خودکشی با میزان پیوند اجتماعی^۱ و عوامل اجتماعی موثر بر آن بررسی می‌شود و بر مفهوم خودکشی ناشی از بی‌هنجاری در رویکرد دورکیم تأکید می‌شود (همان: ۵۳). کتاب در بحث از شیئیت واقعیت اجتماعی، ویژگی‌های آن و تمایز ماهوی واقعیت اجتماعی از فرد، به قواعد روش جامعه‌شناسی ارجاع می‌دهد. همچنین به تحلیل فونکسیون و نقش آن در شکل‌گیری سنت فونکسیونالیسم می‌پردازد (همان: ۴۹-۵۰ و ۵۳-۵۷). همچنین به تقسیم کار اجتماعی توجه می‌کند و مباحثی چون تمایز همبستگی مکانیکی و ارگانیکی، تقدس فرد در جامعه جدید، شایستگی فردی و مفهوم ازخودگذشتگی را بررسی می‌کند و از طریق بحث از ازخودگذشتگی، به نظریه گروه‌های شغلی و دین در اندیشه دورکیم می‌رسد (همان: ۵۰-۵۳). همچنین نظریه دورکیم درباره دین را، با تأکید بر دین به‌مثابه نیروی اجتماعی که تعهدات اخلاقی فرد را هدایت می‌کند، نقش آن در ایجاد یکپارچگی اجتماعی، و تقابل امر مقدس و دنیوی به‌عنوان منشأ پدیده دینی بررسی می‌کند. بحث از پرستش مذهبی به‌عنوان وجهی دیگر از پرستش اجتماع و نیز جایگزینی تدریجی دین با سنت‌های عقلانی در جامعه جدید، از دیگر موضوعات مهم این بخش است (همان: ۵۳-۵۴). در بحث از کارکردگرایی ساختی، به رویکرد پارسونز و مرتن نسبت به مفهوم نظام اجتماعی، انواع کارکرد، الزامات کارکردی و برداشت پارسونز از انسان و جامعه می‌پردازد (همان: ۵۴-۸۴). در بحث از مکتب مبادله، به تحلیل تقابل رویکردهای موس و مالینوفسکی در چارچوب ساخت‌گرایی اشتراوس می‌پردازد و سپس به

^۱ تعبیر به کار رفته توسط نویسنده در برابر social cohesion از ترجمه انگلیسی کتاب خودکشی است.

بررسی ساخت‌گرایی اشتروس اختصاص می‌رسد (همان: ۲۳۱-۲۳۵). در تحلیل نهایی، بازنمایی دورکیم در این کتاب مبتنی بر تصویر دورکیم پوزیتیویست در سنت جامعه‌شناسی آمریکایی و تا حدی در قالب متفکری محافظه‌کار است. بررسی آثار اصلی او نیز در چارچوب پروپلماتیک «نظم اجتماعی» صورت گرفته و نحوه پرداخت به جامعه‌شناسی دورکیم، این کتاب را در امتداد سنت کارکردگرایی ساختی قرار می‌دهد.

کتاب «نظریه‌های جامعه‌شناسی» غلامعباس توسلی، دیگر اثر مهم در فضای دانشکده است که در اواخر دهه ۱۳۶۰ تألیف شد. غلامعباس توسلی از اساتید دانش‌سرای عالی، دانشکده علوم اجتماعی و از چهره‌های مهم و تأثیرگذار در شکل‌گیری و گسترش جامعه‌شناسی دانشگاهی ایران بود. سرپرستی بسیاری از طرح‌های پژوهشی مؤسسه در حوزه جامعه‌شناسی شهری بر عهده او بوده است و از این جهت در مؤسسه نیز مانند دانشکده جایگاه مهمی داشته است. توسلی از مؤلفان برجسته و مترجمان تأثیرگذار در گسترش جامعه‌شناسی در فضای دانشگاهی ایران به شمار می‌رفت. او از سال ۱۳۵۰ راهنمایی یا مشاوره بیش از ۱۵۰ پایان‌نامه و رساله دانشکده علوم اجتماعی را بر عهده داشت. همچنین در دوره‌هایی مسئولیت مدیریت گروه آموزشی و ریاست دانشگاه را بر عهده داشت. ترجمه‌های توسلی از آثار لازارسفلد و کوئن در دهه ۱۳۶۰ اهمیت قابل توجهی یافتند و این دو اثر برای مدت طولانی از منابع مورد مطالعه و ارجاع در پژوهش‌های جامعه‌شناختی بودند. از این رو، کتاب «نظریه‌های جامعه‌شناسی» او برای شناخت تحولات رخ داده در خوانش جامعه‌شناسان ایرانی از دورکیم، اثری مهم محسوب می‌شود.

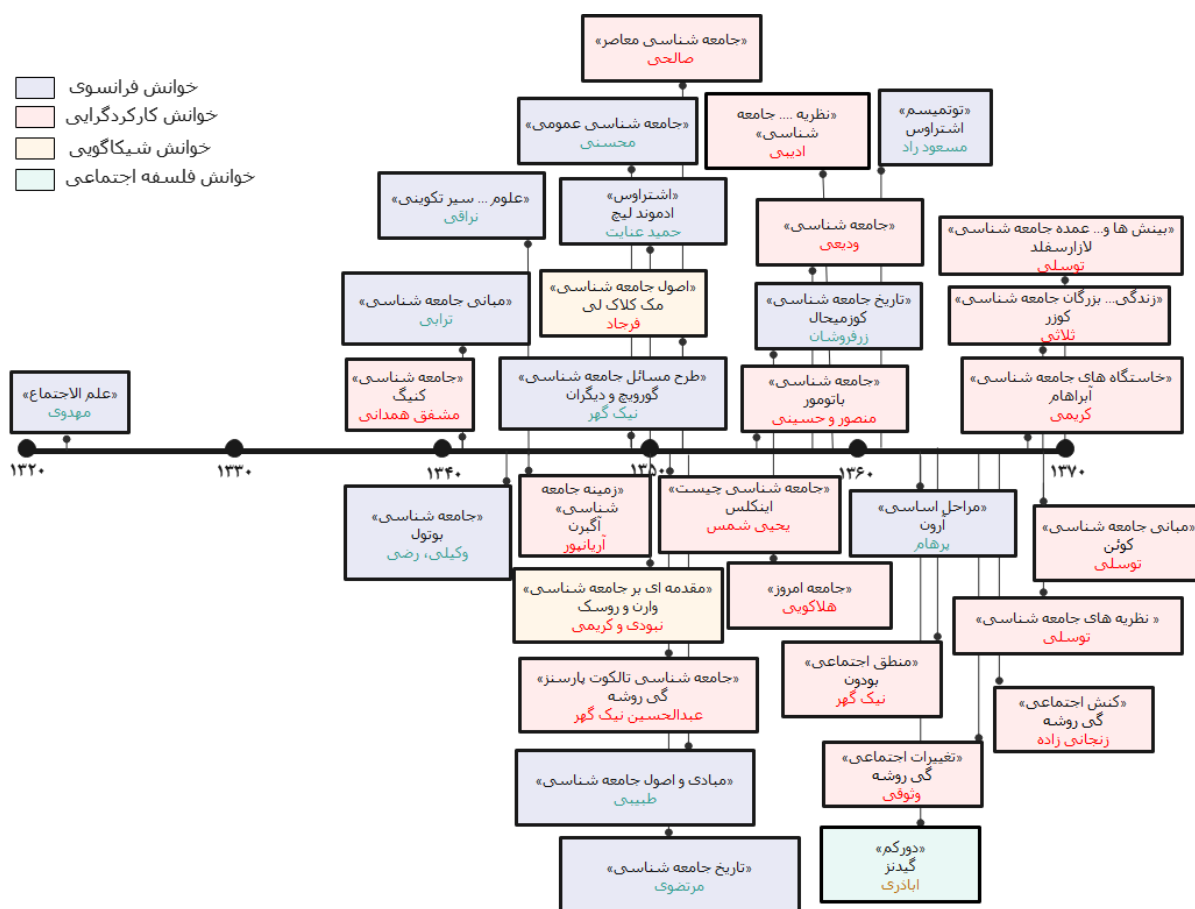
توسلی در بحث از دورکیم، به مسئله اجتماعی‌بودن خودکشی، شیئیت واقعیت اجتماعی، نقش تعیین‌کننده همبستگی اجتماعی و تمایز میان واقعیت‌های اجتماعی طبیعی و مرضی اشاره می‌کند. وجدان جمعی و سه حوزه اساسی جامعه‌شناسی دورکیم، شامل ریخت‌شناسی اجتماعی، فیزیولوژی اجتماعی و جامعه‌شناسی عمومی، از دیگر موضوعات مطرح‌شده در این کتاب هستند. تداوم و تحول جامعه‌شناسی دورکیمی در اندیشه‌های موس، هالبواکس و لوی برول، و در ادامه گورویچ، اشتراوس و سنت کارکردگرایی، بررسی و تحلیل می‌شود (توسلی، ۱۳۶۸: ۶۳-۶۹).

در فصل چهارم، نویسنده به تفصیل به ساخت‌گرایی در آثار رادکلیف براون و لوی اشتراوس می‌پردازد و رویکرد موس و دورکیم را در نسبت با فضای فکری اشتراوس تحلیل می‌کند (همان: ۱۲۳-۱۳۶ و ۱۴۳-۱۷۴). همچنین به نقد گورویچ از مفهوم ساخت اجتماعی در نسبت با پدیده تام اجتماعی می‌پردازد (همان: ۱۷۹-۱۸۰). در ادامه، کارکردگرایی ساختی پارسونز را با تأکید بر نظریه نظام اجتماعی و نظریه کنش بررسی می‌کند (همان: ۱۸۷-۲۰۲). در فصل پنجم، مختصات جامعه‌شناسی دورکیم را در نسبت با کارکردگرایی ساختی تحلیل و بررسی می‌کند و بر نقش رویکردهای پارسونز و مرتن در تفسیر آن تأکید دارد (همان: ۲۱۱-۲۶۱). نویسنده در تحلیل جامعه‌شناسی دورکیم، به دو مکتب کارکردگرایی ساختی و ساخت‌گرایی اشتروس توجه دارد. توجه به اندیشه موس، به‌عنوان یکی از شاگردان و پیروان جامعه‌شناسی دورکیمی، در چارچوب بحث از ساخت‌گرایی اشتراوس مطرح می‌شود. در مجموع، می‌توان گفت دو رویکرد مهم کارکردگرایی ساختی و ساخت‌گرایی در تحلیل اندیشه دورکیم در این کتاب مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ با این حال، در تحلیل نهایی، رویکرد کارکردگرایی ساختی بر کلیت اثر غلبه دارد.

جریان‌شناسی خوانش جامعه‌شناسان ایرانی از امیل دورکیم

تعمق در متون ترجمه‌شده و تألیف‌های اقتباسی، به‌عنوان مجرای برای نفوذ جامعه‌شناسی دورکیمی در فضای آکادمیک، نشان می‌دهد که مواجهه با علوم اجتماعی به معنای عام و با جامعه‌شناسی دورکیمی به‌طور خاص، نه به شکلی سنت‌مند و مبتنی بر تأمل نظری، بلکه عمدتاً به‌صورت وارداتی و در قالب ترجمه و تألیف‌های اقتباسی صورت گرفته است. این مواجهه بیش از همه متأثر از دو

خوانش اصلی فرانسوی و آمریکایی بوده است که در طول دهه‌های ۱۳۳۰ تا اوایل دهه ۱۳۷۰ اهمیت داشته‌اند. در این دوره، کتاب‌های متأثر از هر دو فضای نظری فرانسوی و آمریکایی ترجمه و تألیف شده‌اند. با این حال، با توجه به این که فضای تحصیل و پژوهش جامعه‌شناسان ایرانی ابتدا متأثر از سنت فرانسوی و از اواسط دهه ۱۳۴۰ به بعد بیش‌تر متأثر از فضای آمریکایی بوده است، مواجهه با جامعه‌شناسی دورکیم در قالب ترجمه و تألیف نیز از همین الگو پیروی کرده است. از این‌رو، می‌توان سیر تحول خوانش‌های مختلف از دورکیم و مراحل اوج و افول هر یک از این خوانش‌ها را بررسی کرد. (در نمودار زمانی ۵، سیر تحول خوانش‌های دورکیمی بر اساس کتاب‌های ترجمه‌شده و تألیفی ارائه شده است)

نمودار ۵- نمودار زمان‌بندی انتشار کتاب‌های نظریه و مبانی، ترجمه‌شده و تألیفی، متأثر از خوانش آمریکایی و فرانسوی دورکیم

در بررسی مواجهه با جامعه‌شناسی دورکیم در قالب ترجمه و تألیف‌های اقتباسی، می‌توان سه مقطع کلی را شناسایی کرد که در ادامه بررسی می‌شود. از سال ۱۳۲۰ تا حدود ۱۳۴۴، توجه به جامعه‌شناسی دورکیم در نسبت با فضای جامعه‌شناسی فرانسوی، به‌ویژه حلقه سالنامه جامعه‌شناسی، اهمیت زیادی داشته است. با بررسی ترجمه‌ها و تألیف‌های انجام‌شده در این مقطع، می‌توان گفت

مهم‌ترین آثار دورکیم که مورد توجه قرار گرفته‌اند عبارت‌اند از: قواعد تقسیم کار، صور، تعلیم و تربیت اخلاقی و مقالات منتشرشده در سالنامه جامعه‌شناسی. از این رو، می‌توان پروبلماتیک اصلی در مواجهه با جامعه‌شناسی دورکیم در این مقطع را، متأثر از فضای جامعه‌شناسی فرانسه، توجه به مفهوم «امر اجتماعی تام» دانست. کتاب‌های «علم الاجتماع» مهدوی و «مبانی جامعه‌شناسی» ترابی در فضای آکادمیک دانشگاه تهران، مؤسسه و دانشکده علوم اجتماعی اهمیت زیادی داشته‌اند. از این رو، توجه به جامعه‌شناسی فرانسوی با محوریت دورکیم و شاگردان و پیروان او، از جمله موس، بوگله، داوی، لوی برول و هالبواکس، در این آثار اهمیت یافته است. ترجمه کتاب «جامعه‌شناسی» سموئل کینگ در اواخر این مقطع زمانی، نشانه‌هایی از آغاز توجه به رویکرد کارکردگرایی ساختی را آشکار می‌کند. همچنین در اواخر این مقطع، کتاب «جامعه‌شناسی» بوتول نوشته شد؛ اثری که نماینده جامعه‌شناسی فرانسوی پس از دو جنگ جهانی به شمار می‌آید. توجه به دورکیم در سایر رشته‌های علوم اجتماعی مانند توجه به روان‌شناسی اجتماعی در رویکرد هالبواکس، گوروپچ و متفکران متأثر از او، مانند مزون نوو، مطرح شد؛ رویکردهایی که پیوند نزدیکی با فضای فکری مؤسسه داشتند. در حوزه انسان‌شناسی و مردم‌شناسی نیز توجه به دورکیم در چارچوب دو رویکرد فرانسوی و آمریکایی، با آثار بسینی و هیس، مطرح شده است. همچنین در این دوره، توجه خاصی به جامعه‌شناسی دین دورکیم صورت گرفت که در قالب تألیف شاله، تألیف اقتباسی ترابی و آثار منوچهر خدایارمجبی بازتاب یافت.

از سال ۱۳۴۴ تا حدود ۱۳۵۲ را می‌توان در امتداد مقطع پیشین دانست، دوره‌ای که همچنان متأثر از فضای جامعه‌شناسی فرانسوی پس از دو جنگ جهانی و به‌طور خاص اندیشه‌های گوروپچ، بوتول، کوویلیه، شاله، کازنو، مندراس، تورن و استوتزل بود. در این دوره، توجه به پروبلماتیک «امر اجتماعی تام» همچنان اهمیت داشت؛ با این حال، نشانه‌های آغاز توجه به کارکردگرایی ساختی و پروبلماتیک «نظم اجتماعی» نیز به تدریج آشکار شد. آغاز این مقطع را می‌توان با انتشار کتاب «علوم اجتماعی و سیر تکوینی آن» نوشته نراقی در سال ۱۳۴۴ مشخص کرد. با این حال، در همین سال کتاب «زمینه جامعه‌شناسی» آگبرن نیز ترجمه شد و به سرعت مورد استقبال و ارجاع در دانشکده ادبیات، مؤسسه و سپس دانشکده علوم اجتماعی قرار گرفت. در ادامه، کتاب «طرح مسائل جامعه‌شناسی» از گوروپچ و دیگران توسط نیک‌گهر ترجمه شد و «جامعه‌شناسی عمومی» محسنی نیز به عنوان یک منبع درسی تألیف گردید. در سال ۱۳۵۰ نیز کتاب «اشتروس» اثر ادموند لیچ ترجمه شد و مورد توجه قرار گرفت. در سال ۱۳۵۱ کتاب «جامعه‌شناسی چیست؟» الکس اینکلس ترجمه شد. هرچند این اثر مورد ارجاع جامعه‌شناسان مؤسسه و دانشکده قرار گرفت، اما در نسبت با فضای نظری غالب این مقطع، جایگاهی حاشیه‌ای داشت. در سال‌های ۱۳۵۱ و ۱۳۵۲، کتاب‌های «تاریخ جامعه‌شناسی» مرتضوی و «مبادی و اصول جامعه‌شناسی» طبیبی تألیف شدند که هر دو متأثر از فضای نظری غالب این دوره بودند. ترجمه کتاب «جامعه‌شناسی تالکوت پارسنز» اثر گی روشه توسط نیک‌گهر در این مقطع، هرچند منتشر نشد، نشان‌دهنده توجه جدی جامعه‌شناسان مؤسسه به فضای کارکردگرایی ساختی در اواخر این دوره است. همچنین تألیف کتاب «جامعه‌شناسی معاصر» توسط محمدمهدی صالحی، استاد دانشگاه ملی (دانشگاه شهید بهشتی کنونی)، در این دوره نشان‌دهنده اهمیت فزاینده کارکردگرایی ساختی در فضای جامعه‌شناسی ایران و در شیوه مواجهه با جامعه‌شناسی دورکیم است.

با توجه به این که بسیاری از جامعه‌شناسان دانشکده ادبیات، مؤسسه و دانشکده علوم اجتماعی تحصیل کرده فرانسه بودند، به شدت متأثر از فضای جامعه‌شناسی فرانسه پس از دو جنگ جهانی بودند. با این حال، توجه به کارکردگرایی پارسونزی نیز در رویکرد نظری این افراد مشاهده می‌شود. به گونه‌ای که کتاب‌های تألیفی آنان (که تا حد زیادی ماهیتی اقتباسی داشتند)، متأثر از فضای دوگانه جامعه‌شناسی فرانسوی و در عین حال تلفیقی از این سنت با کارکردگرایی و مکتب شیکاگو بودند. این مواجهه، به نوعی نشان‌دهنده وجود دو شیوه متفاوت مواجهه با جامعه‌شناسی دورکیمی در اندیشه جامعه‌شناسان ایرانی تحصیل کرده فرانسه است؛ جامعه‌شناسانی که در

دوره‌ای تحصیل می‌کردند که جامعه‌شناسی آمریکایی به تدریج هژمونی بیش‌تری در فضای آکادمیک دانشگاه‌های فرانسه می‌یافت. در این دوره، گروهی از جامعه‌شناسان فرانسوی نیز، متأثر از تحولات جامعه‌شناسی فرانسه پس از جنگ جهانی دوم و اهمیت کارکردگرایی ساختی در تبیین نظم اجتماعی، با فاصله گرفتن از چارچوب صرفاً فرانسوی و حرکت به سوی جامعه‌شناسی آمریکایی، مواضعی بینابینی اتخاذ کردند. این وضعیت بر نحوه تحلیل آن‌ها از جامعه‌شناسی دورکیم نیز تأثیر جدی گذاشت. تلقی جامعه‌شناسی به مثابه علمی جهان‌شمول و تحلیل دورکیم به عنوان متفکری که اندیشه‌اش در طول زمان تکامل یافته و در نهایت در جامعه‌شناسی آمریکایی به کمال رسیده است، از پیامدهای این رویکرد التقاطی به جامعه‌شناسی دورکیمی در جامعه‌شناسی آکادمیک ایران به شمار می‌آید.

از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۷۰، توجه به جامعه‌شناسی فرانسوی به تدریج کم‌رنگ شد و توجه به پروبلماتیک «نظم اجتماعی» در چارچوب کارکردگرایی ساختی، با محوریت اندیشه‌های پارسونز و مرتن و متأثر از آثار افرادی مانند کوئن، کوزر، لازارسفلد، گی روشه و بودون، به‌طور فزاینده‌ای افزایش یافت. تألیف و ترجمه مجموعه‌ای از کتاب‌های متأثر از جامعه‌شناسی پارسونزی، از جمله تألیف «جامعه‌شناسی معاصر» صالحی در سال ۱۳۵۲، ترجمه «جامعه‌شناسی» باتومور در سال ۱۳۵۵، تألیف «جامعه‌شناسی» ودیعی در سال ۱۳۵۷، «نظریه‌های جامعه‌شناسی» ادیبی و انصاری در سال ۱۳۵۸، ترجمه «منطق اجتماعی» بودون در سال ۱۳۶۴، «تغییرات اجتماعی» گی روشه در سال ۱۳۶۶، «کنش اجتماعی» در سال ۱۳۶۷، ترجمه «زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی» کوزر، «مبانی جامعه‌شناسی» کوئن، تألیف «نظریه‌های جامعه‌شناسی» توسلی در سال ۱۳۶۸، ترجمه «خاستگاه‌های جامعه‌شناسی» آبراهام در سال ۱۳۶۹ و «بینش‌ها و گرایش‌های عمده جامعه‌شناسی» لازارسفلد در سال ۱۳۷۰، به عنوان مهم‌ترین کتاب‌های مبانی و نظریه متأثر از فضای کارکردگرایی، نشان‌دهنده پررنگ‌تر شدن توجه به جامعه‌شناسی آمریکایی در مؤسسه و دانشکده است.

با این حال، در همین دوره کتاب «تاریخ جامعه‌شناسی» کوزمیخال در سال ۱۳۵۶، «توتمیسم» اشتراوس در سال ۱۳۶۱، «مراحل اساسی اندیشه جامعه‌شناسی» آرون و «دورکیم» گیدنز در سال ۱۳۶۳ ترجمه شدند که هر یک، متأثر از فضاهای نظری متفاوت، به تحلیل جامعه‌شناسی دورکیم پرداختند. کتاب نخست متأثر از فضای فکری حلقه سالنامه جامعه‌شناسی، کتاب دوم متأثر از سنت ساخت‌گرایی اشتراوس و کتاب سوم متأثر از رویکرد آرون به طرح و تحلیل اندیشه دورکیم می‌پردازند. کتاب گیدنز نیز با تأثیرپذیری از مؤلفه‌هایی از ایدئالیسم آلمانی و توجه به سنت سوسیالیسم فرانسوی، به بررسی اندیشه دورکیم می‌پردازد و خوانشی متفاوتی از جامعه‌شناسی او ارائه می‌دهد.

نتیجه‌گیری؛ دورکیم چندچهره یا بی‌چهره

شناخت بنیادهای اندیشه یک متفکر صرفاً به شناخت بهتر تفکر او محدود نمی‌شود؛ بلکه تعیین نسبت خود با مبانی یک اندیشه می‌تواند نوع متفاوتی از مواجهه با آن متفکر را رقم بزند. پیامدهای این شناخت نیز در عرصه شکل‌گیری خوانش‌های مختلف از آن متفکر و در تعریف مسائل اجتماعی به شیوه‌های متفاوت آشکار می‌شود. به این معنا که با بررسی خوانش‌های صورت‌گرفته از یک متفکر در یک جامعه، می‌توان سنت‌های فکری تأثیرگذار و همچنین نوع مواجهه اعم از اصیل و یا منفعلانه، با آن اندیشه را شناسایی کرد. چنین شناختی صرفاً دارای ارزش معرفتی نیست؛ بلکه علاوه بر ایجاد خودآگاهی تاریخی نسبت به وضعیت مواجهه با یک اندیشه، می‌تواند زمینه‌ساز مواجهه‌ای فعال با آن اندیشه یا حوزه فکری شود. یکی از پیش‌نیازهای مواجهه فعال با اندیشه اجتماعی یک متفکر، شکل‌گیری حوزه‌های فکری پیرامون آثار و اندیشه‌های اوست. به گونه‌ای که از طریق تبیین و بازخوانی آثار و مفاهیم آن متفکر، خوانشی خاص از او شکل گیرد؛ خوانشی که در ارتباط با سنت‌های کلی حاکم بر اندیشه اجتماعی مدرن قرار داشته باشد. از این رو، تا زمانی که آثار و مفاهیم یک متفکر در یک فضای علمی مرکزیت نیابد و موضوع بحث و بررسی اندیشمندان آن حوزه قرار

نگیرد، نمی‌توان از خوانشی متأملانه یا فعال از اندیشه او سخن گفت. در بررسی خوانش دورکیم در ایران نیز باید نوع مواجهه جامعه‌شناسان با متون اصلی او مورد توجه قرار گیرد. در واقع، یکی از نشانه‌های مواجهه بنیادین با دورکیم در ایران، ترجمه آثار اصلی او و شکل‌گیری بحث و نظر درباره نظام مفاهیم جامعه‌شناسی او در نسبت با سنت‌های کلان در فهم امر اجتماعی است.

هرچند کتاب «قواعد روش...» در مؤسسه ترجمه شد و به عنوان اثری مهم در آموزش و پژوهش مورد توجه قرار گرفت، مواجهه با آن عمدتاً در مقام کاربرد روش‌شناسی علمی جامعه‌شناسی برای شناخت جامعه ایران و مسائل آن در فرایند مدرنیزاسیون بوده است. به گونه‌ای که بر مبنای این کتاب، بحث‌های نظری دقیق و مستقلى شکل نگرفت و اثر مذکور بیش‌تر به صورت عمل‌گرایانه و همچون جعبه‌ابزاری برای تحلیل مسائل اجتماعی جامعه در حال رشد و توسعه ایران به کار گرفته شد. مفاهیمی همچون واقعیت اجتماعی، جایگاه امر اجتماعی و نسبت آن با فرد و ذهنیت فردی، موضوع بحث نظری قرار نگرفتند و اساساً امکان خوانش‌های متفاوت از دورکیم مورد توجه نبود. بررسی ترجمه آثار دیگر دورکیم در ایران می‌تواند نمونه‌ای برای تحلیل این مسئله فراهم آورد. کتاب «قواعد روش جامعه‌شناسی» در سال ۱۳۴۳ ترجمه شد و دیگر آثار دورکیم با فاصله زمانی قابل توجهی پس از آن ترجمه و منتشر شدند. درباره خود کتاب «قواعد روش...» و نسبت آن با مسائل تاریخی، فرهنگی، علمی و بنیان‌های اندیشه اجتماعی مدرن در جامعه ایران نیز بحث، نظر و مناقشه نظری میان اندیشمندان شکل نگرفت.

کتاب «صور بنیانی حیات دینی» به عنوان یکی از مهم‌ترین آثار دورکیم، با فاصله‌ای حدود ۴۰ ساله ترجمه شد. در این فاصله نیز، با وجود ترجمه «تقسیم کار اجتماعی» و «فلسفه و جامعه‌شناسی»، بحث و نظر در باب این آثار شکل نگرفت. پژوهش‌های صورت گرفته اغلب با ارجاع به کتاب‌های انگلیسی و فرانسوی دورکیم و گاه منابع دست دوم انجام می‌شدند. همچنین، آثار دورکیم، به جز «قواعد روش...»، در انتشارات خارج از مؤسسه و دانشکده منتشر می‌شدند. از این رو، خوانش دورکیم در ایران نه بر اساس مواجهه نظری با آثار او، بلکه عمدتاً متأثر از خوانش‌های مسلط و با استفاده از منابع دست دوم شکل گرفته است. بنابراین، هرگونه تحلیل از کتاب‌های تألیفی و ترجمه‌ای جامعه‌شناسان ایرانی نیز باید در این چارچوب صورت گیرد.

پس از بررسی مواجهه منفعلانه با آثار اصلی دورکیم، باید به مواجهه با کتاب‌های ترجمه‌ای و تألیفی در این زمینه پرداخت. در این تحقیق نشان داده شد که کتاب‌های ترجمه‌شده دارای ارجاع به دورکیم، معمولاً از نوع کتاب‌های مبانی و نظریه بودند و بیش‌تر این کتاب‌ها توسط انتشارات خارج از دانشگاه منتشر شدند. فضای ترجمه، به دلیل عدم ترجمه مستقیم آثار اصلی دورکیم، ماهیتی منفعلانه داشت و انگیزه‌ها و علایق اشخاص و نهادهای داخلی و بین‌المللی در انتخاب متون ترجمه‌شده تأثیرگذار بودند. اهمیت این ترجمه‌ها نیز متأثر از فضای فکری و تحصیلی مترجمان و همچنین نقش نهادهای بین‌المللی مانند یونسکو و سازمان ملل در ترویج علوم اجتماعی شکل گرفته بود. برخی کتاب‌های مبانی، مانند کتاب باتومور، اساساً با هدف آشنایی دانشجویان کشورهای در حال توسعه با جامعه‌شناسی تألیف شده بود. متون تألیفی جامعه‌شناسان ایرانی نیز ماهیتی اقتباسی و ترجمه‌محور داشتند و حاصل تأمل نظری در جامعه‌شناسی دورکیم، مفاهیم آن، نسبت این مفاهیم با مسائل جامعه ایران و پاسخ به پرسش‌های برخاسته از یک جامعه علمی خاص نبودند. به عنوان مثال، کتاب نراقی برای دانشجویان ایرانی و به سفارش یونسکو نوشته شده بود.

در واقع، جامعه‌شناسان ایرانی تحت تأثیر فضای تحصیل، آموزش و مطالعات خود با خوانش‌های مختلفی از دورکیم آشنا می‌شدند و در نسبت با این خوانش‌ها، برداشت خاصی از امر اجتماعی در اندیشه دورکیم شکل می‌دادند. با این حال، این خوانش‌ها در تحلیل نهایی باید در نسبت با مسائل کلان جامعه ایران، به‌ویژه مسئله رشد و توسعه اقتصادی، بررسی شوند؛ مسئله‌ای که نمودهای آن از ابتدای شکل‌گیری مؤسسه نیز قابل مشاهده است. از این رو، مواجهه جامعه‌شناسان ایرانی با دورکیم در قالب ترجمه و تألیف، بدون آن که مواجهه‌ای فعال و مبتنی بر سنت‌های کلان تحلیل امر اجتماعی باشد، از خلال خوانش‌های موجود از دورکیم و به‌ویژه منابع

دست دوم شکل گرفته است. افزون بر این، جایگاه این خوانش‌ها نیز نه در قالب مباحث نظری و تأملات معرفتی، بلکه باید در نسبت با مسئله توسعه در جامعه‌ای درگیر فرایند مدرنیزاسیون و تغییرات سریع تحلیل شود.

در تحلیل نهایی خوانش‌های مؤثر بر شناخت جامعه‌شناسان ایرانی از دورکیم، باید تأکید کرد که خوانش‌های فرانسوی و آمریکایی به‌صورت بنیادین به شکل‌گیری یک سنت مستقل خوانش دورکیم در جامعه‌شناسی ایران منجر نشده‌اند؛ بلکه مواجهه با این خوانش‌ها عمدتاً منفعلانه و در نسبت با فضای فکری حاکم بر دانشگاه‌های محل تحصیل جامعه‌شناسان ایرانی و سنت‌های نظری مسلط بر آن‌ها صورت گرفته است. ازاین‌رو، شاید بتوان «دورکیم ایرانی» را از یک سو، به دلیل تأثیرپذیری از خوانش‌های مختلف مطرح در جهان و در عین حال عدم پابندی کامل به اقتضائات معرفتی هر یک از آن‌ها، به انسانی چندچهره تشبیه کرد؛ انسانی که به دلیل فقدان مواجهه بنیادین با آثار اصلی دورکیم و خوانش‌های نظری شکل گرفته پیرامون او، ترسیم سیمای دقیق آن دشوار است. از سوی دیگر، با توجه به سنت‌مند نبودن مواجهه با اندیشه دورکیم در فضای جامعه‌شناسی آکادمیک ایران و غلبه مواجهه‌ای منفعلانه با جامعه‌شناسی او، می‌توان «دورکیم ایرانی» را از خلال منابع دست دوم، همچون فردی بی‌چهره و فاقد شمایل نظری مشخص نیز در نظر گرفت.

منابع

- آبراهام، جوزف هایم (۱۳۶۸). خاستگاه‌های جامعه‌شناسی. ترجمه احمد کریمی. چاپ اول. تهران: پایپروس.
- آشوری، داریوش (۱۳۹۰). علوم‌انسانی در ایران و مسئله زبان آن. نشریه بخارا، ۸۰، ۱۱۸-۱۴۴.
- ادیبی، حسین؛ انصاری، عبدالمعبود (۱۳۵۸). نظریه‌های جامعه‌شناسی. چاپ اول، تهران: انتشارات جامعه.
- آرون، ریمون (۱۳۶۳). مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی. ترجمه باقر پرهام، جلد دوم، چاپ اول، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۷۸). جامعه‌شناسی جامعه‌شناسی در ایران. چاپ اول، تهران: نشر کلمه.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی علم مناقشه‌برانگیز در ایران. چاپ اول، تهران: نشر علم.
- استروس، کلود لوی (۱۳۶۱). توتیمسم. ترجمه مسعود راد. چاپ اول، تهران: توس.
- استوتزل، ژان (۱۳۵۴). روان‌شناسی اجتماعی. ترجمه علی محمد کاردان. چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- اشرف، احمد (۱۳۴۶). رشد جامعه‌شناسی در آمریکا و تمایلات جامعه‌شناسان آمریکایی؛ تقریرات دوره فوق‌لیسانس علوم اجتماعی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی ایران.
- آگ‌برن، ویلیام فیلدینگ؛ نیم‌کف، فرانسیس مایر (۱۳۴۴). زمینه جامعه‌شناسی. ترجمه امیرحسین آریان‌پور، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- اینکلس، الکس (۱۳۵۱). جامعه‌شناسی چیست؟ ترجمه یحیی شمس، چاپ اول، تهران: مؤسسه عالی علوم سیاسی و امور حزبی.
- باتومور، تامس برتون (۱۳۵۵). جامعه‌شناسی. ترجمه حسن منصور و حسن حسینی کلجاهی. چاپ اول، تهران: کتاب‌های جیبی.
- برول، هانری لوی؛ کوویلیه، آرماند؛ گوروچ، ژرژ (۱۳۵۸). حقوق و جامعه‌شناسی. ترجمه مصطفی رحیمی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- بسینه، پیر (۱۳۴۰). مردم‌شناسی. ترجمه علی محمد کاردان. چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- بوتول، گاستون (۱۳۴۳). جامعه‌شناسی. ترجمه هاشم رضی. چاپ اول، تهران: آسیا.
- بودون، ریمون (۱۳۶۴). منطق اجتماعی: روش تحلیل مسائل اجتماعی. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. چاپ اول، تهران: جاویدان.
- بهنام، جمشید (۱۳۷۶). علوم اجتماعی، گرایش‌ها و مسئله توسعه ایران. ایران‌نامه، ۵۸، ۱۷۵-۱۹۸.
- بهنام، جمشید (۱۳۹۴). دانشگاه تهران و دانشکده علوم اجتماعی. آزادی اندیشه، (۱).

- ترابی، علی‌اکبر (۱۳۴۱الف). مبانی جامعه‌شناسی. چاپ اول، تهران: اقبال.
- ترابی، علی‌اکبر (۱۳۴۱ب). نظری در تاریخ ادیان از لحاظ: جامعه‌شناسی، فلسفه، تاریخ ادیان و مذاهب. چاپ اول، تهران: اقبال.
- ترابی، علی‌اکبر (۱۳۴۸). مردم‌شناسی. چاپ اول، تهران: انتشارات نوبل.
- ترابی، علی‌اکبر (۱۳۵۶). فلسفه سیاسی؛ نخستین خاستگاه نظری جامعه‌شناسی معاصر. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۱۲۶، ۳۶۴-۳۸۰.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۶۸). نظریه‌های جامعه‌شناسی. چاپ اول، تهران: سمت.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۹۴). دو دهه تعیین‌کننده در گسترش علوم اجتماعی و توسعه تحقیقات اجتماعی در دانشگاه تهران. در هشت دهه علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- تکمیل‌همایون، ناصر (۱۳۹۴). روند تاریخی شکل‌گیری علوم اجتماعی در ایران. برگرفته از کتاب همایش هشت دهه علوم اجتماعی در ایران. جمعی از جامعه‌شناسان آمریکایی (۱۳۵۶). جامعه امروز. ترجمه فرهنگ هلاکویی. تهران: انتشارات جلالی.
- خدایامحبی، منوچهر (۱۳۴۲). بنیاد دین و جامعه‌شناسی. چاپ اول، تهران: کتابفروشی زوار.
- دورکیم، امیل (۱۳۲۸الف). تأثیر محیط آموزشگاه در کودکان. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۲۳(۲۴)، ۳۴-۴۳.
- دورکیم، امیل (۱۳۲۸ب). تنبیهات در آموزشگاه. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۲۵(۲۴)، ۳۶-۴۵.
- دورکیم، امیل (۱۳۲۸ج). انضباط و روان‌شناسی خردسالان. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۲۲(۲۴)، ۱۷-۲۴.
- دورکیم، امیل (۱۳۲۹الف). آموزش هنرهای زیبا و تاریخ. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۳۰(۲۴)، ۲۵-۳۴.
- دورکیم، امیل (۱۳۲۹ب). بحث در مطالب علمی. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۲۷(۲۴)، ۴۲-۵۱.
- دورکیم، امیل (۱۳۲۹ج). روح انضباط و فرمان‌برداری. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۲۸(۲۴)، ۴۳-۵۰.
- دورکیم، امیل (۱۳۲۹د). روح انضباط و فرمان‌برداری، ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۳۱(۲۴)، ۲۴-۲۹.
- دورکیم، امیل (۱۳۲۹و). روح انضباط و فرمان‌برداری اصل دوم اخلاقی دلبستگی و علاقمندی به جامعه. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۳۲(۲۴)، ۱۷-۲۴.
- دورکیم، امیل (۱۳۳۰الف). انضباط آموزشگاه‌ها. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۳۳(۲۵)، ۵۱-۵۵.
- دورکیم، امیل (۱۳۳۰ب). پیوستگی‌های انضباط و اجتماع. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۳۷(۲۵)، ۴۴-۵۰.
- دورکیم، امیل (۱۳۳۰پ). تنبیهات آموزشگاهی. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۳۶(۲۵)، ۳۴-۴۱.
- دورکیم، امیل (۱۳۳۰ت). محیط آموزشگاه. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۳۸-۱۳۹(۲۵)، ۵۷-۶۳.
- دورکیم، امیل (۱۳۳۱الف). تنبیهات آموزشگاهی، پاداش‌ها. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۴۳-۱۴۴(۲۵)، ۳۲-۶۶.
- دورکیم، امیل (۱۳۳۱ب). دلبستگی به گروه اجتماعی. ترجمه محمد وثوق، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، ۱۴۶(۲۶)، ۹۶-۹۹.
- دورکیم، امیل (۱۳۴۳ی). قواعد روش جامعه‌شناسی. ترجمه علی‌محمد کاردان. چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- دورکیم، امیل (۱۳۴۸). قوانین و روش‌های جامعه‌شناسی. ترجمه عنایت‌الله شکیباپور. چاپ اول، تهران: کتابفروشی نیما.
- دورکیم، امیل (۱۳۵۹). تقسیم کار اجتماعی. ترجمه حسن حبیبی. چاپ اول، تهران: قلم.
- دورکیم، امیل (۱۳۶۰). جامعه‌شناسی و فلسفه. ترجمه فرحناز خمسه‌ای. چاپ اول، تهران: مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها.
- دورکیم، امیل (۱۳۶۹). درباره تقسیم کار اجتماعی. ترجمه باقر پرهام. چاپ اول، تهران: کتاب‌سرای بابل.
- دورکیم، امیل (۱۳۷۸). خودکشی. ترجمه نادر سالارزاده. چاپ اول، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۱). صور بنیانی حیات دینی. ترجمه باقر پرهام. چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
- روسک، ژوزف؛ وارن، رولند (۱۳۵۰). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی. ترجمه بهروز نبوی و احمد کریمی، تهران: مؤسسه عالی حسابداری.

روشه، گی (۱۳۶۶). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی عمومی: تغییرات اجتماعی. جلد دوم، ترجمه منصور وثوقی، چاپ اول، تهران: نشر نی.
روشه، گی (۱۳۶۷). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی عمومی: کنش اجتماعی. جلد اول، ترجمه هما زنجانی‌زاده، چاپ اول، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

روشه، گی (۱۳۷۶). جامعه‌شناسی تالکوت پارسونز. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، چاپ اول، تهران: تبیان.
زهیری، احمد (۱۳۳۸). تعلیم و تربیت و جامعه‌شناسی نوشته امیل دورکیم. پایان‌نامه کارشناسی (رشد، استاد راهنما علی محمد کاردان، شماره ۸۷۹۸۳، دانشکده ادبیات دانشگاه تهران).

شاله، فلیسین (۱۳۴۶). تاریخ مختصر ادیان بزرگ. ترجمه منوچهر خدایارمحبی، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
صالحی، محمدمهدی (۱۳۵۲). جامعه‌شناسی معاصر. چاپ اول، تهران: دانشکده علوم ارتباطات اجتماعی.

صانعی، پرویز (۱۳۴۷). جامعه‌شناسی ارزش‌ها. چاپ اول، تهران: مرد مبارز.
طالب‌زاده، سیدحمید؛ موسوی اصل، سیدسعید؛ مهرنیا، حسن (۱۳۹۸). رویکرد ارگانیک در ایدئالیسم آلمانی به مثابه شرط امکان علم اجتماعی پوزیتیویستی در اندیشه دورکیم. مطالعات جامعه‌شناختی، ۵۵، ۲۴۱-۲۷۲.

طیبی، حشمت‌الله (۱۳۵۲). مبادی و اصول جامعه‌شناسی. چاپ اول، تهران: کتاب‌فروشی اسلامیه.
کازنو، ژان (۱۳۴۹). مردم‌شناسی. ترجمه ثریا شببانی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
کتبی، مرتضی (۱۳۹۴). گفت‌وگو با دکتر مرتضی کتبی (ریاست مؤسسه، مدرس، محقق و مدیرگروه روان‌شناسی اجتماعی). مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران (مروری بر یک قرن تجربه) به کوشش رجب‌علی مختارپور، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی با همکاری مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.

کنیگ، سموئل (۱۳۴۱). جامعه‌شناسی. ترجمه مشفق همدانی، تهران: امیرکبیر.
کوزر، لوئیس (۱۳۶۸). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی. ترجمه محسن ثلاثی، چاپ اول، تهران: علمی.
کوزمیکال، نورتین سازی (۱۳۵۶). تاریخ جامعه‌شناسی. ترجمه احد زرفروشان، تبریز: چهر.
کوئن، بروس (۱۳۶۹). مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل، چاپ اول، تهران: سمت.
گوروویچ، ژرژ (۱۳۵۲). درآمدی به جامعه‌شناسی حقوقی. ترجمه حسن حبیبی، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
گوروویچ، ژ (۱۳۵۸). اخلاق نظری و علم آداب. ترجمه حسن حبیبی، چاپ اول، تهران: قلم.
گوروویچ، ژرژ و دیگران (۱۳۴۵). مسائل روان‌شناسی جمعی و روان‌شناسی اجتماعی. ترجمه علی محمد کاردان، تهران: مؤسسه انتشارات و مطالعات اجتماعی.

گوروویچ، ژرژ و دیگران (۱۳۴۷). طرح مسائل جامعه‌شناسی امروز. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: بی‌نا.
گوروویچ، ژرژ و مندراس، هانری (۱۳۴۹). مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه باقر پرهام، تهران: امیرکبیر.
گیدنز، آنتونی (۱۳۶۳). دورکیم. ترجمه یوسف اباذری، تهران: خوارزمی.

لازارسفلد، پل (۱۳۷۰). بینش‌ها و گرایش‌های عمده در جامعه‌شناسی معاصر. ترجمه غلامعباس توسلی، تهران: امیرکبیر.
لیچ، ادموند (۱۳۵۰). لوی استروس. ترجمه حمید عنایت، تهران: خوارزمی.

محسنی، منوچهر (۱۳۴۹). جامعه‌شناسی عمومی. چاپ اول، تهران: کتاب‌خانه طهوری.
مرتضوی، جمشید (۱۳۵۱). تاریخ جامعه‌شناسی. تبریز: مؤسسه تحقیقات اجتماعی و علوم انسانی.

مزون‌نوو، ژان (۱۳۳۸). روان‌شناسی اجتماعی. ترجمه علی محمد کاردان، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
مک‌کلانگ‌لی‌و‌دیگران، آلفرد (۱۳۵۲). اصول جامعه‌شناسی. ترجمه محمدحسین فرجاد، چاپ اول، تهران: مدرسه عالی بازرگانی.

مهدوی، یحیی (۱۳۲۲). علم الاجتماع. چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.

- مهدی، علی‌اکبر؛ لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۷۵). جامعه‌شناسی در ایران. ترجمه نوشین احمدی خراسانی، چاپ دوم، تهران: نشر توسعه.
- نراقی، احسان (۱۳۴۴). علوم اجتماعی و سیر تکوینی آن. چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- نراقی، احسان؛ آیتی، عطا (۱۳۷۹). نظری به تحقیقات اجتماعی در ایران. چاپ اول، تهران: سخن.
- هالبواکس، موريس (۱۳۴۰). طرح روان‌شناسی طبقات اجتماعی. ترجمه علی‌محمد کاردان، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- هیس، هوفمن رینولدز (۱۳۴۰). تاریخ مردم‌شناسی. ترجمه ابوالقاسم طاهری، چاپ اول، تهران: ابن سینا.
- وديعی، جمال (۱۳۵۷). جامعه‌شناسی. چاپ اول، تهران: گوتنبرگ.
- Ashouri, D. (2011). Humanities in Iran and the problem of its language. *Bukhara Journal*, 80, 118–144. (in Persian).
- Adibi, H., & Ansari, A. (1979). *Sociological theories* (1st ed.). Tehran: Jame'e Publications. (in Persian).
- Aron, R. (1984). *The main stages of sociological thought* (Vol. 2, B. Parham, Trans. From French). Tehran: Organization for Publication and Education of the Islamic Revolution. (in Persian).
- Azadarmaki, T. (1999). *The sociology of sociology in Iran*. Tehran: Nashre Kalameh Institute. (in Persian).
- Azadarmaki, T. (2010). *Sociology; The Controversial Science in Iran*. Tehran: elm. (in Persian).
- Ashraf, A. (1967). *The development of sociology in America and the tendencies of American sociologists: Graduate seminar notes in social sciences*. Tehran: Institute for Social Studies and Research of Iran. (in Persian).
- Behnam, J. (1997). Social sciences, tendencies, and the issue of Iran's development. *Iran Nameh*, 58, 175–198. (in Persian).
- Behnam, J. (2015). University of Tehran and the Faculty of Social Sciences. *Azadi Andisheh*, 1. (in Persian).
- Bessaignet, P. (1961). *The method of anthropology* (A. Kardan, Trans. from French). Tehran: Institute for Social Studies and Research. (in Persian).
- Bottomore, T. B. (1976). *Sociology: A guide to problems and literature* (H. Mansour & H. Hosseini Koljahi, Trans. from English). Tehran: Jibi Books. (in Persian).
- Boudon, R. (1985). *The logic of social action: An introduction to sociological analysis* (A. Nikgozar, Trans. . from French). Tehran: Javidan Publications. (in Persian).
- Bouglé, H., Cuvillier, A., & Gurvitch, G. (1979). *Law and sociology* (M. Rahimi, Trans. from French). Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian).
- Bouthoul, G. (1964). *History of sociology* (H. Razi, Trans. from French). Tehran: Asia Publications. (in Persian).
- Challaye, F. (1967). *A brief history of the major religions* (M. Khodayar Mohabbi, Trans. from French). Tehran: University of Tehran. (in Persian).
- Cohen, B. (1990). *Introduction to sociology* (G. A. Tavasoli & R. Fazel, Trans. from English). Tehran: Samt Publications. (in Persian).
- Collins, R. (۲۰۰۸). Durkheim in France and World sociology in *The Cambridge Companion to Durkheim* edited by jeffrey alexander. Cambridge University Press.
- Coser, L. A. (1989). *Masters of sociological thought* (M. Salasi, Trans. from English). Tehran: Elmi publicationa. (in persian).
- Durkheim, É. (1949a). The influence of the school environment on children (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 123 (24), 34–43. (in Persian).
- Durkheim, É. (1949b). Punishments in schools (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 125 (24), 36–45. (in Persian).
- Durkheim, É. (1949c). Discipline and child psychology (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 122 (24), 17–24. (in Persian).
- Durkheim, É. (1950a). Teaching fine arts and history (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 130 (24), 25–34. (in Persian).
- Durkheim, É. (1950b). Discussion on scientific subjects (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 127 (24), 42–51. (in Persian).
- Durkheim, É. (1950c). The spirit of discipline and obedience (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 128(24), 43–50. (in Persian).

- Durkheim, É. (1950d). The spirit of discipline and obedience (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 131(24), 24–29. (in Persian)
- Durkheim, É. (1950e). The spirit of discipline and obedience as the second moral principle of social attachment (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 24(132), 17–24. (in Persian).
- Durkheim, É. (1951a). School discipline (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 133(25), 51–55. (in Persian).
- Durkheim, É. (1951b). The connections between discipline and society (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 137(25), 44–50. (in Persian).
- Durkheim, É. (1951c). School punishments (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 136(25), 34–41. (in Persian).
- Durkheim, É. (1951d). The school environment (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 138–139 (25), 57–63. (in Persian).
- Durkheim, É. (1952a). School punishments and rewards (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 25(143–144), 32–66. (in Persian).
- Durkheim, É. (1952b). Attachment to the social group (M. Vosough, Trans. from French). *Education Journal*, 26(146), 96–99. (in Persian).
- Durkheim, É. (1964). *The rules of sociological method* (A. Kardan, Trans. from French). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian).
- Durkheim, É. (1969). *The laws and methods of sociology* (E. Shakibapour, Trans. from French). Tehran: Nima Bookstore. (in Persian).
- Durkheim, É. (1980). *The division of labor in society* (H. Habibi, Trans. from French). Tehran: Ghalam Publications. (in Persian).
- Durkheim, É. (1981). *Sociology and philosophy* (F. Khamseh'i, Trans. from French). Tehran: Iranian Center for the Study of Cultures. (in Persian).
- Durkheim, É. (1990). *On the division of labor in society* (B. Parham, Trans. from French). Tehran: Ketabsara-ye Babol. (in Persian).
- Durkheim, É. (1999). *Suicide* (N. Salarzadeh, Trans. from French). Tehran: Allameh Tabataba'i University Press. (in Persian).
- Durkheim, É. (2002). *The elementary forms of religious life* (B. Parham, Trans. from French). Tehran: Nashr-e Markaz. (in Persian).
- Enayat, H. (1974). State of national scholarship: the state of social sciences in Iran. *Middle East Studies Association Bulletin*, 8(3), 1–12.
- Giddens, A. (1984). *Durkheim* (Y. Abazari, Trans. from English). Tehran: Khwarazmi Publications. (in Persian).
- Group of American Sociologists. (1977). *Contemporary society* (F. Holakouee, Trans. from English). Tehran: Jalali Publications. (in Persian).
- Gurvitch, G. (1973). *An introduction to the sociology of law* (H. Habibi, Trans. from French). Tehran: Institute for Social Studies and Research. (in Persian).
- Gurvitch, G. (1979). *Theoretical ethics and the science of morals* (H. Habibi, Trans. from French). Tehran: Ghalam Publications. (in Persian).
- Gurvitch, G., et al. (1966). *Problems of collective psychology and social psychology* (A. Kardan, Trans. from French). Tehran: Institute for Social Studies and Research. (in Persian)
- Gurvitch, G., et al. (1968). *Outline of contemporary sociological problems* (A. Nikgohar, Trans. from French). Tehran: Bi-Na Publications. (in Persian).
- Gurvitch, G., & Mendras, H. (1970). *Foundations of sociology* (B. Parham, Trans. from French). Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian).
- Halbwachs, M. (1961). *Outline of a psychology of social classes* (A. Kardan, Trans. from French). Tehran: Institute for Social Studies and Research. (in Persian).
- Hays, H. R. (1961). *From ape to angel: A history of anthropology* (A. Taheri, Trans. from English). Tehran: Ibn Sina Publications. (in Persian).
- Inkeles, A. (1972). *What is sociology? An introduction to the discipline and profession* (Y. Shams, Trans. from English). Tehran: Institute for Higher Political and Party Affairs. (in Persian).

- Jones, S. S. (۲۰۱۹). *Durkheim reconsidered*. John Wiley & Sons.
- Jones, S.S. (۲۰۰۰). *Representations in Durkheim's Masters: Kant and Renouvier in Durkheim and Representation* edited by W.S.F.Pickering. Routledge.
- Joseph Heim, A. (1989). *The Origins and growth of sociology* (A. Karimi, Trans.; 1st ed.). Tehran: Papyrus Publications. (in Persian).
- Katouzian, H. (2009). *The Persians. MG Majd (Citation 2000) Resistance to the Shah: Landowners and the Ulama in Iran*.
- Kaznou, J. (1970). *Ethnology* (S. Sheibani, Trans. from French). Tehran: Institute for Social Studies and Research. (in Persian).
- KhodayarMohabbi, M. (1963). *The foundation of religion and sociology* (1st ed.). Tehran: Zowar Bookstore. (in Persian).
- Knapp, P. (۱۹۸۵). The question of Hegelian influence upon Durkheim's sociology. *Sociological Inquiry*, ۵۵(۱), ۱۵-۱.
- Koenig, S. (1962). *Sociology* (M. Hamedani, Trans. from English). Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian).
- Kotobi, M. (2015). *A conversation with Dr. Morteza Kotobi (President, lecturer, researcher, and head of the Social Psychology Group)*. In R. Mokhtarpour (Ed.), *A century of experience: Institute for Social Studies and Research, University of Tehran*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies in collaboration with the Institute for Social Studies and Research, University of Tehran. (in Persian).
- Kösemihal, N. S. (1977). *History of sociology* (A. Zarfroushan, Trans. from Turkish). Tabriz: Chehr Publications. (in Persian).
- Lazarsfeld, P. (1991). *Main trends in contemporary sociology* (G. A. Tavasoli, Trans. from English). Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian).
- Leach, E. (1971). *Levi-Strauss* (H. Enayat, Trans. from English). Tehran: Khwarazmi Publications. (in Persian).
- Lévi-Strauss, C. (1982). *Totemism* (M. Rad, Trans. from French). Tehran: Toos Publications. (in Persian).
- Mahdavi, Y. (1943). *Ilm al-ijtemaa* [Science of society] (1st ed.). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian).
- McClangly, A., et al. (1973). *Principles of sociology* (M. H. Farjad, Trans. from English). Tehran: Higher School of Commerce. (in Persian).
- Mehdi, A. A., & Lahsaizadeh, A. (1996). *Sociology in Iran* (N. Ahmadi Khorasani, Trans., 2nd ed.). Tehran: Tose'e Publication. (in Persian).
- Mezonneuve, J. (1959). *Social psychology* (A. Kardan, Trans. from French). Tehran: Institute for Social Studies and Research. (in Persian).
- Mohseni, M. (1970). *General sociology* (1st ed.). Tehran: Tahoori Library. (in Persian).
- Montero, M. d. C. R. (2022). Approach to Intellectual history and the intellectual subject. *Journal of Social Sciences: Transformations & Transitions*, 2. (۵).
- Morrison, K (2001). The Disavowal of the social in the American Reception of Durkheim. *SAGE Publications*. 1(1), 95-125.
- Mortazavi, J. (1972). *History of sociology*. Tabriz: Institute for Social and Human Sciences Research. (in Persian).
- Naraqi, E. (1965). *Social sciences and their evolutionary development* (1st ed.). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian).
- Naraqi, E., & Ayati, A. (2000). *A look at social research in Iran* (1st ed.). Tehran: Sokhan Publications. (in Persian).
- Özavci, H. O. (2014). Differing Interpretations of la conscience collective and " the Individual" in Turkey: Émile Durkheim and the Intellectual Origins of the Republic. *Journal of the History of Ideas*, 75(1), 113-136 .
- Ollion, E., Abbott, A. (2016). French connections: The reception of French sociologists in the USA (1970-2012). *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 57(2), 331-372.
- Ogburn, W. F., & Nimkoff, F. M. (1965). *A handbook of sociology* (A. Aryanpour, Trans. from English). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian).
- Platt, J. (1995). The United States reception of Durkheim's The rules of sociological method. *Sociological Perspectives*, 38(1) .۱۰۵-۷۷.

- Pickering, W.S.F. (2000). Representations as Undrestood by Durkheim in *Durkheim and Representation* edited by W.S.F.Pickering. Routledge.
- Rocher, G. (1987). *Introduction to general sociology: Social change* (Vol. 2, M. Vosoughi, Trans. from French). Tehran: Ney Publishing. (in Persian).
- Rocher, G. (1988). *Introduction to general sociology: Social action* (Vol. 1, H. Zanjanizadeh, Trans. from French). Mashhad: Ferdowsi University Press. (in Persian).
- Rocher, G. (1997). *Talcott Parsons and American sociology* (A. Nikgohar, Trans. from French). Tehran: Tebyan Publications. (in Persian).
- Roucek, J. S., & Warren, R. L. (1971). *Introduction to sociology* (B. Nabavi & A. Karimi, Trans. from English). Tehran: Higher Institute of Accounting. (in Persian).
- Salehi, M. M. (1973). *Contemporary sociology* (1st ed.). Tehran: Faculty of Social Communication Sciences. (in Persian).
- Sanei, P. (1968). *Sociology of values* (1st ed.). Tehran: Mard-e Mobarez Publications. (in Persian).
- Srinivas, M. N., Panini, M. (1973). The development of sociology and social anthropology in India. *Sociological bulletin*, 22(2), 179-215.
- Stoetzel, J. (1975). *Social psychology* (A. Kardan, Trans. from French). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian).
- Sulek, A. (2009). Le suicide in Poland: Analysis of the spread and reception of a sociological classic. *Durkheimian Studies*, 15(1), 41-63.
- Tabibi, H. (1973). *Foundations and principles of sociology* (1st ed.). Tehran: Islamieh Bookstore. (in Persian).
- Takmil Homayoun, N. (2015). The historical process of the formation of social sciences in Iran. In *Proceedings of the Conference on Eight Decades of Social Sciences in Iran*. (in Persian).
- Talebzadeh, S. H., Mosavi Asl, S. S., & Mehrnia, H. (2019). The organic approach in German idealism as a condition for the possibility of positivist social science in Durkheim's thought. *Sociological Studies*, 55, 241-272. <https://doi.org/10.22059/jsr.2019.75865> (in Persian).
- Tavasoli, G. A. (1989). *Sociological theories* (1st ed.). Tehran: SAMT Publications. (in Persian).
- Tavasoli, G. A. (2015). Two decisive decades in the expansion of social sciences and the development of social research at the University of Tehran. In *Eight decades of social sciences at the University of Tehran*. (in Persian).
- Torabi, A. A. (1969). *Anthropology* (1st ed.). Tehran: Nobel Publications. (in Persian).
- Torabi, A. A. (1977). Political philosophy: The first theoretical foundation of contemporary sociology. *Faculty of Literature and Humanities*, University of Tabriz, 126, 364-380. (in Persian).
- Torabi, A. A. (1962a). *Foundations of sociology* (1st ed.). Tehran: Eqbal Publications. (in Persian).
- Torabi, A. A. (1962b). *A theory on the history of religions from the perspectives of sociology, philosophy, and history of religions and sects* (1st ed.). Tehran: Eqbal Publications. (in Persian).
- Vadi'i, J. (1978). *Sociology* (1st ed.). Tehran: Gothenburg. (in Persian).
- Wattsmiller, W. (2003). *Durkheim, Morals and modernity*, London: Routledge.
- Zoheiri, A. (1959). Education and sociology (É. Durkheim) .*Master's thesis*. supervised by A. Kardan. Tehran: Faculty of Literature, University of Tehran. (in Persian).